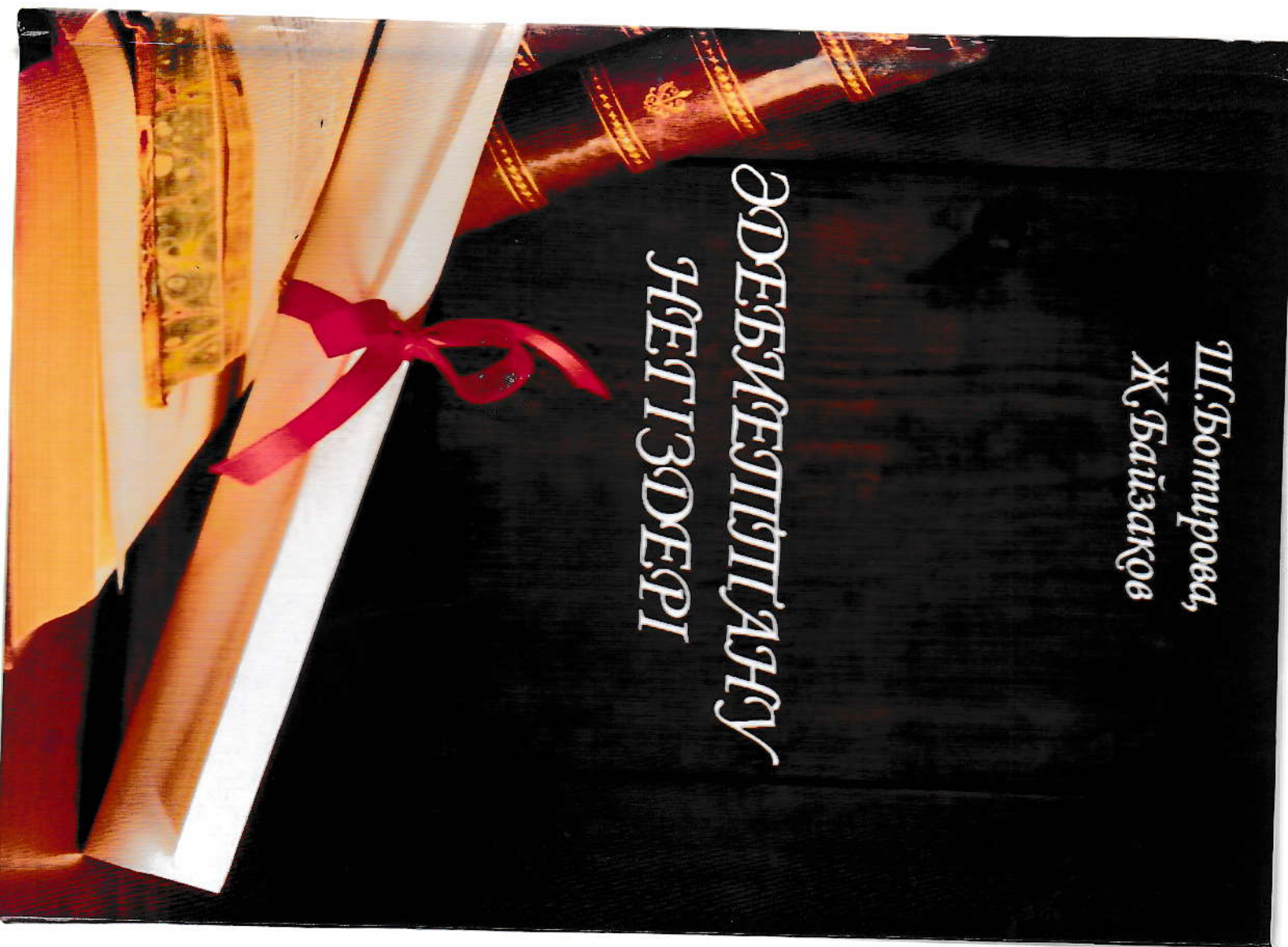

Ш.Ботмуроев,
Ж.Баїзақов

ӘДЕББИЕТТИҢ ЖЕТІЗДЕРІ

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСИ
ЖОҒАРЫ ЖӘНЕ ОРТА АРНАУЛЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ**

**ШЫҒЫШЫК МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ**

Ш.Ботирова, Ж.Байзақов

**ӘДБИЕТТАНУ НЕГІЗДЕРІ
(оқу қолданба)**

ШЫҒЫШЫК - 2022
«Book trade 2022»

УДК 37.811.512.122
ББК 74.2:74.268.7
Б-88

АЛҒЫ СӨЗ

Ш.Ботирова, Ж.Байзақов / Әдебиеттану негіздері/ оқу қолданба, -
Шырышк: «Book trade 2022», 2023. – 116 б.

Оқу қолданбада әдебиеттану негіздерін жан-жақты меңгеруге қатысты мәселелер дәйектесілген. Жоғарғы оқу орындарының қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бағыты студенттеріне ұсынылып отырған осы оқу құралына әдебиеттану негіздері пәнінің оқу бағдарламасы бойынша лекция мәтіндері енгізілген. Сондай-ақ пәнді оқытудың мақсат-міндеттері және студенттердің білімі мен біліктілігіне қойылатын талаптар да көрсетілген.

Әрбір бөлімнің маңызын ашуға белгілі лингвист ғылымдардың пікірлері мен еңбектеріне сүйене отырып, әдебиеттану негіздері қысқа, түсінікті баяндалған. Оқу қолданба жоғарғы оқу орындарының 60111500 – Ана тілі және әдебиеті (қазақ тілі мен әдебиеті) мамандығына арналған.

Пікір білдірушілер:

У.Байқабилов - ЦИМПУ-дің «Өзбек тіл білімі»
кафедрасының оқытушысы

К.Алпамбергенов- ҚМУ-дің филология ғылымдарының докторы,
профессор

Бұл оқу қолданба Өзбекстан Республикасы Жоғарғы және орта
арнаулы білім министрінің 2022 жылғы 19 июльдегі 233-санды
бұйрығына негізделіп, оқу қолданба ретінде басаға рұқсат етілді.
(№233-0385).

ISBN 978-9943-9512-5-9

©Ш.Ботирова ж.б., 2022
©«Book trade 2022», 2022

Әдебиеттану ғылымы қазақ топырағында туу, қалыптасу
кезеңдерінен өтіп, бүгінде күрделі даму, өсу, өркендеу үстінде.
Қазақәдебиетінің тарихын түгендеу бағытында да, әдебиет сынының
даму мәселесінде де елауір ілгерілеулер бар.

Ұлттықәдебиет тарихы мен әдебиет сынына қарағанда, күні кешеге
дейін кеңілеп келген сала – әдебиет теориясы. Солай бола тұра
әдебиет теориясын соқа тимеген тың деуге болмайды. Белгілі әдебиет
зерттеушілерініңқай-қайсысы да өздерініңәдебиет тарихына, сынына
бағынысты ірілеі зерттеулерінде әдебиеттің теориясын орағытып
өткенгеі белгілі, оның бір мәселесі болмаса, бір мәселесін қозғағаны
дауыс. 1970 жылға дейін жоғарғы оқу орындарыныңқазақ тілі мен
әдебиеті мамандығы бөлімдерінде оқитын студенттердіңқолында
әдебиет теориясынан ана тілінде арнайы оқулық болған жоқ. Олар орта
мектепке арналған Қ.Жұмалиевтің “Әдебиет теориясы” оқулығын
пайдаланып келді. 1926 жылы жарық көрген А.Байтұрсыновтың
“Әдебиет танытқыш” атты еңбегі әдебиет теориясының мәселелерін
түгел қамтымағанымен де, осы саладағы бірден-бір оқулыққа лайық
туынды болатын. Алайда “Әдебиет танытқыш” оның авторының барлық
шығармаларымен бірге ұзақ жылдар бойы кенестік идеологияға жат
шығарма ретінде әдебиетіміздің тарихынан аластатылып келді.

Шындығында, бұл еңбек “Әдебиет танытқыш” деген атыныңөзі
өңірілеп тұрғандай әдебиет әлемін, көркем сөз табығатын, оның сырын,
мазмұнын, ерекшеліктерін, жанрларын, дүниетаным мен қоғамдағы
ролін қыруар мысалдармен дәлелдеп, байсалды ғылыми түрде
түсіндіруге арналған алғашқы тәжірибе, тұңғыш зерттеу еді.
Ұлттықәдебиеттану ғылымында қазір қолданылып жүрген негізгі
терминдер, категориялар мен ұғымдардыңқазақша өте дәл, ықпаш,
оншағлы бағамаларының басым көпшілігі тұңғыш рет осы зерттеуде
жасалды. А.Байтұрсынов тіл терминдерін жасауда қандай білімдар
болса, әдебиеттану, өнертану, фольклортану терминдерін жасауда да
сондай көмеңгер, данышпан еді. Бағалы еңбектіңәдебиетіміздің
истинадына айналған тұсында осы олқылықтардың орнын толтыру
мақсатында жоғарыдағыдай қажеттілік пен мүдделен академик
З.Қабдоловтың “Сөз өнері” (1971 жылғы алғашқы басылымында
“Әдебиет теориясының негіздері”) атты еңбегі жарық көрді.

Жоғарғы оқу орындарының студенттеріне, аспиранттарға, тіл мен
әдебиет мамандарына арналған бұл оқулықта әдебиет теориясының
негіздері болып табылатын өзекті мәселелер тарихи тұрғыдан жан-

жақты қарастырылып, бай әрі бағалы деректер негізінде нұсқалы, нәзік әрі терең талданып берілген.

Әдебиеттану ғылымының соңғы кезеңдегі үлкен бір жетістігі ретінде академик Заки Ахметовтің редакциясымен Алматыда "Ана тілі" баспасында 1998 жылы жарық көрген "Әдебиеттану терминде-рінің сөздігі" атты жинақты атауға болады.

Әдебиетші мамандарға, студенттер мен аспиранттарға, мектеп оқушыларына арналған бұл еңбекте әдебиеттану саласында, әдебиет теориясында қолданылатын еңкажетті ғылыми ұғымдар мен терминдер тұңғыш рет жүйелі түрде берілген. Мұнда ұлттық сөз өнерімізге, басқа да халықтардың әдебиетіне қатысты, сондай-ақ жалпы әдебиеттану ғылымына ортақ ұғым-терминдер мүмкін-дігінше толыққамтылады. Соңғы жылдары ұлттық әдеби процеске, қазақ әдебиетінің тарихына, кәзіргі әдебиеттің күрделі мәселелеріне деген көзқарастар біршама өзгеріске ұшырады. Осыған сәйкес бұл еңбекте көптеген ұғымдар мен терминдер бүгінгі күннің таным талабына сай жаңаша көзқараста талданып түсіндірілген.

"Әдебиеттану ғылымына кіріспе" деп аталатын осы оқу құралы жоғарыда аталған А. Байтұрсынның "Әдебиет танытқыш", Қ. Жұмалиевтің "Әдебиет теориясы", З. Қадыловтың "Сөз өнері", З. Ахметовтің редакциясымен жарияланған "Әдебиеттану терминдерінің сөздігі" атты еңбектердің және жоғары оқу орындарының филология факультеттеріне арналған әдебиеттану ғылымына кіріспе пәні бойынша бағдарлама негізінде құрастырылды.

Кітапша осы пән бойынша лекция мәтіндерінен және әдебиеттер тізімінен тұрады.

Пәнді оқытудың мақсаты мен міндеттері

Әдебиеттану ғылымына кіріспе пәні филология факультеттері студенттеріне бейіндік мамандық беретін негізгі пән болып есептеледі. Орта мектеп бағдарламалары бойынша әдебиет теориясы деген жеке пәннің оқылатыны белгілі. Әдебиет теориясынан кейбір мағлұматтар әдебиет сабағында белгілі бір көркем шығарманы оқу барысында қосымша беріледі.

Көркем шығарманың мән-мазмұнын тереңуғынып, ғылыми негізде талдау жасай білуі үшін жоғары білімді, білікті маман әдебиет теориясымен қарулануы тиіс. Сол арқылы орта мектептегі әдебиеттің оқу пәні ретіндегі ең негізгі мақсаты өмір таныту, адам тәрбиелеу, халық игілігіне қызмет ететін азамат тәрбиелеу, көркем шығарма-ларды сүйіп оқытын оқырман тәрбиелеу міндеттерін іске асыра алады.

Жоғары оқу орындарында әдебиеттану ғылымына кіріспе, әдебиет теориясы пәндерін оқытудың негізгі мақсат, міндеттері де осыдан туындайды.

Әдебиеттің сөз өнері, орта мектептегі ең негізгі оқу пәні ретіндегі үлкен-тайыр міндеттерін жүзеге асыратын, әдебиет тарихының, сыныпның, әдебиет теориясының мәселелерін етжей-теңжей біліп қана қоймай оны терең ой елегінен өткізе алатын, әдебиетті халық тарихымен байланыстыра алатын білімді, білікті, өзіндік ой-пікірі, көзқарасы бар әдебиетші маман дайындау – әдебиеттану ғылымын, әдебиет теориясын оқытудың негізгі мақсаты. Сондықтан әдебиеттану ғылымына кіріспе-филолог студенттерге базалық білім беретін негізгі пән болып табылады.

Әдебиеттану ғылымына кіріспе пәнінің I курста бірінші семестрде оқытылуы студенттерді кейінгі семестрлерде үздіксіз оқылатын көпке-өзбей әдебиеттің тарихы, халық ауыз әдебиеті, түркі қоныстарының әдебиеті, әлем әдебиеті сияқты ар алуан курстарды тереңуғынып, ғылыми тұрғыдан талдау жасай білуге дайындайды.

Әдебиет теориясының негіздерінен жүйелі білім беретін жеке пәндер бола тұра әдебиеттану ғылымына кіріспе пәні-әдебиет тарихы, әдебиет сыны, тіл білімі, философия, эстетика пәндерімен тығыз байланыста оқытылады.

Студенттерге қойылатын талаптар

Әдебиеттану ғылымына кіріспе пәнінің бағдарламасында студенттерге әдебиет теориясының негіздерінен жан-жақты терең білім беру қарастырылған. Соған байланысты студенттердің білімі мен білетіндігіне мынадай талаптар қойылады:

- әдебиеттің қоғамдық сананың айрықша түрі өнер туындысы ретіндегі ерекшеліктері мен өзгешеліктерін;

- сөз өнері жайлы ғылымның негізгі және қосалқы салаларын, олардың әрқайсысының зерттеу нысаналарын;

- әдеби характер, тип, көркем образ, оның көркемдік әдіс, әдеби тек, жасалу тәсілдері тұрғысынан қарағандағы түрлерін, олардың бір-бірінен өзгешеліктерін;

- көркем әдебиеттегі тақырып пен идея (негізгі тақырыптар мен қосалқы тақырыптар, лейтмотив, тенденция, авторлық идея). Мазмұн мен түр (пішін), олардың ара-қатынасын; сюжет пен композиция, олардың кезеңдерін, сюжеттен тыс элементтерді;

- тіл байлығының қайнар көздерін, оны оқытуға алуан бейнелеуіш және суреттеме құралдарын;

- әдебиеттің тегі мен жанрларын, олардың әулан тарихи кезеңдері және қазіргі дәуірдегі түрлерін;

- әдеби стиль, ағым және көркемдік әдістерді;

- өлең сөздің ерекшеліктерін, әлем әдебиетіндегі әр әулан өлең жүйелерін, қазакөленінің табиғатын, поэзиялықәсиетін тереңері жан- жақты білу;

Әдебиет теориясының негізгі қағидаларын қолдана отырып, кез келген көркем шығармаға заман талабы, халық, мемлекет мүддесі тұрғысынан тереңғылыми-теориялық талдау жасау талап етіледі.

ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ САЛАЛАРЫ

1 тақырып. ӘДЕБИЕТ ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМНЫҢ НЕГІЗГІ ЖӘНЕ ЖАНАМА САЛАЛАРЫ

1. Әдебиеттану ғылымының негізгі салалары. Әдебиет тарихы, әдебиет өнері, әдебиет теориясының объектісі, мақсат-міндеттері.

2. Әдебиеттану ғылымыныңметінтану, тарихнама, библиография секілді жанамалары, олардыңғылымдық мәні

3. Қазіргіәдебиеттану ғылымы мен сынының туу, даму тарихына шолу.

4. Әдебиет, өнер туралы ғылымның даму тарихында маркстік-лениндік әдеттика мен әдебиет теориясының маңызы және оған қазіргі көзқарас.

Әдебиеттану – сөз өнерін, әдебиетті зерттейтін ғылым. Әдебиет жок жерде әдебиет туралы ғылым болмайды. Ол көркем сөздің табиғатын, пайда болуын, тарихи-әдеби процесі әдебиет дамуының заңдылық- тарын, көркем әдебиетті туырушы қаламгерлердің шығармашылықтұжырымасын зерттейді. Әдебиеттану ғылымы *әдебиет тарихы, әдебиет теориясы, әдебиет сыны* деп аталаптын салалардан тұрады. Бұл – көркем сөз өнерініңқоғам тарихымен байланысты даму заңдылық-тарын қарастыратын философиялықғылым.

Әдебиет тарихы – көркем әдебиеттіңқалай пайда болғанын, қайтіп қалыптасқанын, қандай жолдармен дамығанын зерттейтін әдебиеттану ғылымының саласы. Әр халықтыңәдебиетін тарихи қалыптасу тұрғысында қарастырып, дәуірге бөліп, әдеби бағыттарды, оған үлес қосқан ірі жазушылар творчествосын нақтылы зерттейді. Әр халықтың көркемдік даму сапарын саралап, сын көзімен сұрыптап, саралка сапа отырып, әр дәуірдіңәдеби нұсқасына тарихи тұрғыдан қарап, оның өшпесін сол тұстың сана сатысына байланыстыра тексереді. Олай етпей ауыл әдебиетінің нұсқалары болсын, жеке жазушылар творчествосы болсын, әділ бағаланып, әдеби дамудағы өзіне лайық орын алуы мүмкін емес. Әдебиет тарихын зерттеушілерге ең басты талап, дәл осы тұрғыдан қойылады. Кезкелген әдеби нұсқаның эстетикалыққұны мен ғылымдық мәнін бағалау үшін оған нағыз тарихи көзқарас керек. Орхон жазуындағы жырлардан бастап, жыраулар поэзиясы, Махамбет, Абай, Мәжіліс, Сәбиттердің кезкелген шығармасы бұл пікірімізге дәлел бола алады.

Әдебиет сыны – көркем шығармаларға талдап баға беруді, ерекшеліктерін ашып беруді мақсат ететін, өз тұсындағы әдеби процеспен тығыз байланысты ғылым саласы. Ол өз тұсындағы

әдебиеттің тірі процесіне белсене араласып, нақты әдеби туындыны жан-жақты талдау арқылы оның идеялық-көркемдік құнын белгілейді. Әдебиет сыны, бір жағынан, жазушыға жазғандарының бағалы қасиеттерін, ерекшеліктерін мен кемшіліктерін көрсетіп, оның творчестволық етуіне тікелей қолқабыс жасайды, екінші жағынан оқырманды оқығандарының байыбына барып, оны жете түсініп, дұрыс бағалауға баулиды. Бұл ретте сыынның жазушы мен оқырманның екеуіне ортақ ара денекер десе де болар еді. Бірақ бұл аз.

Сыны – қалың оқырманның ескелен талабы мен талғамының жаршысы, әдеби құбылысты жалпы мемлекеттік мүдде тұрғысынан пайымдайтын қоғамдық ой-пікірдің озғын өкілі. Әдеби сында көркем шығарманы бағалаудың негіздік өлшемдері бар. Көркемдік критерий әдеби шығарманың кемшілігін қазбауға емес, ол ең алдымен көркем шығарманың бағалы жағын көре білу. Кезектен шығармадан кемшілік табу оңай. Оның поэтикалық сұлулығы мен сырдылығы неде екенін анықтау бәрінен қиын. Бұл сыынның берік принципі, зор мәдениетін, назік түсінігін, өрелі ойын, терең білімін, биік талғамын керек етеді. Белинскийдің айтуынша “сыыншы таланты – сирек талант, сыыншы жолы – тайақнам қатері жоқ” да, шыын мәніндегі әдеби “сын – қимыл, қозғалыс үстіндегі эстетика”. Эстетика қоғамдағы көркемдік даму тәжірибесінің теориялық жинақталуы. Жұртшылық әдебиет сыын осындай ірі талап білігін көрсетіс келеді.

Әдебиет туралы ғылымның жоғарыда аталған негізгі үш саласы (теориясы, тарихы, сыны) өзара тығыз бірлікте болады. Әдебиеттің теориясын назік түсінбей тұрып, тарихы жайлы әңгіме қозғау; тарихын білмей тұрып, сыын өрбіту мүмкін емес. Шыын мәніндегі әдебиетші осының үшеуіне де жетік болуы шарт. Мұндай әдебиетшіліктің озыққұлпын орыстың революционер-демократ ойшылдары В.Г. Белинский, Н.Г. Чернышевский, Н.А. Добролюбов, т.б. көрсеткені мәлім: олар әдебиеттің данышпан сыыншылары ғана емес, тамаша тарихшылары және терең теоретиктері де бола білді. Ғұлама әдебиетшілер әдебиет туралы ғылымның әңгілелік үш саласын білуден шектелмей, сондай-ақ ойшыл, философ, толғамды тарихшы, саясатшы, әлеуметтанушы, этик болуы да шарт.

Әдебиет теориясы – көркем әдебиеттің болмысы мен бітімін, әдеби шығарманың сыры мен сипатын, әдеби дамудың марынасы мен мәнін байыптайды. Ол әдеби шығарманың мазмұны мен түрін, тіл ерекшеліктерін, әдебиеттің тектері мен жанрларын зерттейді. Әдебиет теориясы әдебиеттің даму заңдылықтарын, көптеген шығармаларға, әдеби процеске ортақ сипат белгілерді айқындайды. Көркем

әдебиеттің ерекшеліктерін талдап таныту арқылы оны зерттеудің тәсілдерін, негізгі принциптерін белгілей отырып, әдебиеттің қоғамдық өмірмен байланысын ашады, идеялық, танымдық, ұлттық және интернационалдық сипаттарын анықтайды, сондай-ақ көркемдік әдіс, ағым, стиль мен жанрларды зерттейді.

Әдебиеттану ғылымының жоғарыда сөз болған негізгі бағыттарынан басқа жаннама тараулары бар. Олар: мәтінтану, тарихнама, библиография.

Мәтінтану (текстология) – шығарма мәтінінің анық-қанығын сипаттап қолжазбасымен, түпкі нұсқасымен салыстырып тексереді, жорықтайды. Оның негізгі міндеті автордың жазғанының натыз, дәл нұсқасын анықтап, ешбір қоспасыз, қатесіз жариялау болып табылады. Ол – көркем шығарманың тұрақты түпнұсқасын белгілейді, оның автор қолымен жасалған ақтық редакциясын анықтайды, әр алуан нұсқасын өзара салыстырады, көшірушілер тарапынан кеткен қателерді түзейді. Текстологияның екі өзекті мәселесі бар: бірі – ғылыми, екіншісі – практикалық мақсат. Текстология “текстің туу сыры”, “текстің тұрақты тарихы”, “текстің басылу түрлері” деген үш бөлімнен құралады. Текстология шығарманың авторын анықтайды, бүркеншік есім, лақап атқа дейін тексереді. Текстология – өте-мөте жауапты сала.

Тарихнама (историография) – әдебиеттану ғылымының арнаулы мәселелері бойынша зерттеудің көлемі мен мәнін, маңызын айқындайтын ғылым саласы. Ол әдебиет теориясының, тарихының, сыынның тасырлар бойы тарихи дамуы туралы дәйектемелер мен деректерді қарастырады. Оны әдебиеттану ғылымының белгілі бір саласының, тақырыбының зерттеу жайы туралы мәліметтер мен материалдар жинағы деуге болады. Тарихнама көбінесе ғылыми мақсаттар үшін қажет.

Библиография (дерекнама) – көркем әдебиеттің негізіне және әдебиет туралы ғылымға байланысты көрсеткіштер мен анықтамалар, шолулар мен сиптемелер жинағы. Ол әр түрлі пәндер бойынша кітаптарға, деректерге анықтама мағлұматтар беретін, көмекші құралдар жинағын ғылым саласы. Библиография – белгілі мәселеге немесе автор шығармаларына байланысты әдебиеттердің көрсеткіші. Бұл да көбінесе ғылыми мақсат үшін қажет. Әдебиет пен әдебиеттану тарапындағы қиындай арнаулы зерттеулер болсын, оған қажет нақты материалдардың текстер мен тексерулердің, сын мақалалар мен зерттеу еңбектерінің бәрін библиографиялық көрсеткіштер мен анықтамалар арқылы іздеп тауып пайдалануға болады.

Әдебиеттану – қоғамдық ғылымдар ішіндегі өзіне тән өзгешелігі орасан мол, қиын әрі күрделі ғылым. Оның ғылыми жұрнақтарының туу тарихы тым ерте жатыр. Қай халықтың тарихын алсақ та бәрібір, оның баяғы бабалар дәуірінен басталатын ауыз әдебиетінің туу, даму, қалыптасу кезеңдерінің тұсында сөз өнері туралы болжамдар туып, кейбір эстетикалық талғамдар белгіленген.

Әдебиеттану (әдеби толғам) мен эстетика (эстетикалық талғам) өзара байланысты, бір-бірімен аралас жатқан бірге туып қатар қалыптасқан, бірін-бірі толықтыратын егіз ғылым.

Қазақстандағы коллума қоғамдық ой, оның ішінде эстетикалық пікір тарихында қазақтың асқан ғылымы Ш.Уәлихановтың (1835-1865), атақты ағартушысы А.Құнанбаевтың (1845-1904) алатын орындары зор. Ш.Уәлихановтың сөз өнері жайлы ғылымға қатысты еңбектері екі саладан тұрады.

- Ауыз әдебиеті үлгілерін жинауы (қазақтың “Қозы Көрпеш-Баян сулу”, қырғыздың “Манас” жырын жазып алуы);
- Жинаған нұсқалары туралы ғылыми ой-пікірлері.

Ш.Уәлихановтың өзінің “Ыстықкөл сапарының күнделігі”, “Оңтүстік Сібір тайпаларының тарихы” жайындағы жазбаларында ақынжанды серік, сезімтал адамның өзін қоршаған әлемнен алған әсеріне емес, ғұлама ғалымның шынайы сұлулық туралы түсінігі аса назік, терең эстетикалық талғамы танылады.

“Дала көшпелілерінің поэзия мен шынайы сезімге бейім болуына өмір бойы табиғат құшағында жүруі, жасыл майса дала, ашық мөңдір аспан, көш-қоны көп тұрмыс әсер етпесіне кім кепілді?”-дейді. Шоқан поэзияны жалпы жұрттың рухани сұыны ретінде ғана емес, халықтың көркем тарихы, халық тарихының сырлы шежіресі ретінде де байыптады, сол арқылы сөз өнерінің таным мен тәрбие тарапындағы мәні мен маңызын белгілеуді, сондай-ақ қазақ поэзиясын бес түрге (жоқтау, жыр, өлең, кара өлең, қайым өлең) бөліп, бұлардың әрқайсысына мінездеме беруі-әдебиет теориясына қатысты толғамдар.

Қазақтың болашақ әдебиет туралы ғылымының алғашқы кіріпшітерін Ш.Уәлиханов осылай қалаған еді.

Ы.Алтынсариннің (1841-1889) әдебиеттануға қосқан үлесі ағартушылық, педагогтік қызметімен сабақтас. Оның “Қазақ хрестоматиясы” атты кітабы қазақтың өткен ғасырдағы қоғамдық өмірінде болған ірі оқиға, әдеби, мәдени құбылыс болатын. Діни фанатизмнің зиянды ықпалының күшейіп тұрған кезінде жарыққа шыққан бұл кітабын жазудағы мақсатын педагог жазушы “ондай

мысалдан құтқару үшін...мазмұны балалардың білімін көтеретін, тақырыбы оларды қызықтыратын кітаптарды... қазақтың өз тілінде “...шығару керек” деген ниетінен туғандығын айтады. Әдебиет оқуының жасау үшін Ыбырай қазақтың ауыз әдебиетін жинау, жариялау ісімен көп айналысады. Ол бұл мәселеге өзінің биік эстетикалық талғамы тұрғысынан қатаң талап қояды. Н.Ильминскийге жазған хатында Ыбырай ауыз әдебиетіндегі идеялық-көркемдік жағынан нәрсіз жеңіл-желпі нәрселерді кітапқа “енгізгісі келмейтінін, өлгеніңізден тұрмыста өскен қазақтарға бұдан гөрі мәндірек әңгімелер керек” екенін айтады.

Қысқасы, Ы.Алтынсарин іс жүзінде қазақтың әдеби тілінің тазалығы, әдеби шығармалардың халықтығы, тәрбиелік мәнінің биіктігі үшін күресті.

Абай Құнанбаев (1845-1904)-әдебиетінің ұлы классигі, “қазақ поэзиясының кун шуақты асқар биігі” (М.Ә.). Ол өзінің эстетикалық көзқарасын жүйелейтін ғылыми трактат жазған зерттеуші де, сыншы да емес. Алайда оның шығармаларының бойында оның тамаша творчестволық принциптері, эстетикалық талғамы мен талабы желі тартып жаталды. Ол ең алдымен қазақ әдебиетіне реализм принциптерін өңеп енгізіп шынықтырды. Абай әдебиеттің халықтығын ту етіп көтерді. Поэзияның халық өмірінің айнасы болуын, онда халықтық мәні бар көпестің шынайылықтың суреттелуін талап етті. Мықты реалистік және халықтық принцип тұтырында тұрған ұлы ақын өзіміз сүрген қоғамның кескін-келбетін жіті танып, қазақ даласындағы қайшылықтарды танып басып көре білді. Абайдың сөз өнеріне де, өзге өнер иелеріне де көр эстетикалық талап талғамы бұл ортада бұрын-соңды болмаған биікке шалқып көтерілді.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында жер шарын мекен еткен адамзаттың ақыл-ойын **Маркс ілімі** биледі. Қазір Марксизмге сүйеніп, әлемнің астын үстіне шығарған марксистік Ленинге де көзқарас басқа. Марксистік Ленин қазір тезге түсіп, тергеуге алынғып жатыр.

Дегенмен, қалай болған күнде де, тарихта Маркс пен Лениннің өмір сүрген кезінде Маркстің ғылыми коммунизмнің реттесі қалағанын, Лениннің коммунистік партия құрылысын, қазан революциясын жасағанын, нәтижесінде жер шарының бір бөлігінде Кеңес өкіметі орнап, бүкіл әлем жетпіс жылдан астам күдіретсіз империяның ықпалында болғанын ешкім жоққа шығара алмайды.

Маркс пен Ленин ілімінің кеңес әдебиетінің дәуірлік ауа райын белгілегені де баршаға аян. Олардың жалпы сөз өнерін танып түсінуідегі талғамы мен таллабына кеңес жазушыларының тәңті болғаны да жайдан жай емес болуы керек. Сондықтан Маркс пен Ленинді батыл сынау да кейде дәйексіз болып шығады. Маркс те, Энгельс те ертеректе өлең жазып, сөз өнерімен әжептеуір айналысқан көрінеді. Сондықтан болу керек олар суреткерлік таланттың табиғатын нәзік түсінген. Маркс 1842-1843 жылдардағы публицистік макалаларында самодержавияныңәдебиетке қысымын сынап, творчествоның бостандығын қорғап, шын суреткерде тек өзіне ғана тән жазу машығы мен мәнері болуы шарт екенін атап көрсеткен, жазушыныңқоғам алдындағы жауапкершілігін айрықша ескерткен. Ол өзіне дейінгі дін мен өнердіөзекті байланыста деп келген “баки” түсініктерді жоққа шығарды. Керісінше, олардыңқайшылықта болғанын дәлелдеп, түсіндіруге тырысты. Барлық мәселеге Энгельспен тізе қосып осылай диалектикалық материализм тұрғысынан қарау олардың эстетикасына арқау болды. Маркс пен Энгельс көркем әдебиеттіңқоғамдық сананыөзгеше бір түрі ретіндегі тұрлаулы ұғымын белгіледі. Көркем творчествоның мазмұны мен пішінінөрқашан қоғаммен бірге өзгеріп, өсіп отыратын нәрсе екенін дәлелдеді. Олар көркем әдебиеттегі диалектика туралы келені ойлар айтты. Энгельстің жалпы шынықтылық пен шынайылық туралы қағидалары біздің бүгінгі реализм теориясына іргетас болып қаланды.

Маркс пен Энгельс жалпы қоғам тарихыныңтырғымы кезеңдерін белгілегені мәлім. Мұныңәдебиет зерттеушілеріне дүниежүзілік әдебиет тарихын Маркстік материалистік негізде құруға мүмкіндік береді. Осы орайда Маркс пен Энгельстің көне дәуір әдебиеті мен өнеріне, ренессанс, классицизм, ағарту дәуірлеріндегі ХVІІ-ХVІІІ ғасырлардағы буржуазиялық революционерлер дәуірініңөнеріне, ХІХ ғасырдағы батыс романтиктері мен реалистеріне, тамаша романдар тұтызған орыс жазушыларына, әсіресе Добролюбов пен Чернышевскийге берген творчестволық мінездеулері мен эстетикалық бағалары – жалпы адамзат мәдениетінің тарихындағы қымбат қазына. Маркс ілімі көркем әдебиеттіңқондырмалық сипатын де егжей-тергей түсіндірді.

В.И.Ленин де К.Маркс пен Ф.Энгельс сияқты көркем творчествоның табиғатын терең түсініп, әдебиет пен өнердіңөзекті мәселелерін кең толғап шебер талдады. Ол әдебиетке байланысты еңбектер жазып Герцен, Белинский, Чернышевский, Горький, Маяковский шығармалары жайлы, ұлттық мұра, мемлекеттік тіл,

әдебиеттегі халықтық пен реалистік туралы сала-сала еңбектер жазумен қатар, бір ғана Л.Толстой хақында арнайы 7 мақала жазды.

Маркстік сын тарихында Ленин еңбектеріне дейін Л.Толстой творчествосы айтарлықтай сөз болған емес еді.

Л.Толстойдыңөз еңбектерінде бүкіл халық пен ел өміріндетұрғы мәселелерді батыл әрі байсалды көтеріп, асқан шеберлікпен жинақтап, көркемдік шешім жасаған бір ұлттың, бір ел-жұрттыңғана емес бүкіл адам баласының көркемдік дамуында алға қарай адым жасағанын мақтанышпен атап өтті. Бірақ В.И.Лениннің Л.Толстой шығармашылығын революциямен байланыстыруы қазіргі көзқарас тұрғысынан күмән тудыруы сөзсіз. Суреткер өнбегін әділ бағалаудыңүлгісін Ленин тек Л.Толстой шығармаларын талдау арқылы ғана көрсеткен жоқ. Ол Ф.Достоевскийдіөз заманындағы қоғамның өмірдік тұстарын көре білген “шын мәніндегі данышпан жазушы” екенін мойындады.

В.И.Ленин дүниежүзілік классикадан да мол хабардар болды. Гете, Мольер, Золя, Гюго, Диккенс, Лондон, Барбюс, Уэллс, Роллан, Рив, Шоу шығармаларының идеялық көркемдік құнын белгілеп, нұсқасын пікірлер айтты. Сол арқылы маркстік-лениндік эстетиканы өлеуір дамытты.

Нақтылау сұрақтары:

1. Әдебиеттану ғылымының негізгі салалары әдебиет тарихы, әдебиет сыны, әдебиет теориясының бір-бірінен зерттеу нысанына байланысты өзгешеліктеріқандай?
2. Әдебиеттану ғылымының мәтінтану, тарихнама, дерекнама секілді жаннама тарауларыныңтырғымы мәні неде?
3. ХІХ ғасырдың екінші жартасындағы қазақәдебиеттану ғылымы мен сынының туу, даму тарихы қандай дәрежеде болды?
4. Әдебиет өнер туралы ғылымның даму тарихында маркстік, лениндік эстетика қандай орын алды? Оған бүгінгі көзқарас тұрғысынан баға беріңіз?

II тақырып. КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ

1. Әдебиет – сөз өнері. Өмір мен өнер. Өнер және оның түрлері. Жеке өнер түрі ретінде олардыңөзгешеліктері. Поэзия өнері туралы пікірлер.
2. Әдебиеттің шындық болмысты суреттеу мен адам тұлғасын таныту ерекшелігі.
3. Образдылық, сөздігі сурет.
4. Көркем әдебиет пен өнердегі шарттылық мәселесі.

Көркемөнердің сан алуан түрлері бар. Оның түрлеріне музыка, мүсін өнері, бейнелеу өнері, сәулет өнері, театр, би, балет, сөз өнері жатады. Өнердің түрлерінің ерекшеліктері бар. Өнердің барлық түрлеріне ортақ ерекшелік – олардың өнердің шындығын, қоғамдық қатынастарды, табиғаттың сұлулығын образдар арқылы танытуында. Бірақ өнердің түрінде образ әр қалай жасалады. Мысалы музыкада образ дыбыс арқылы, бейнелеу өнерінде бояу, би өнерінде қимыл, әдебиетте сөз арқылы жасалады. Өнердің түрі туралы төмендегі анықтамаларды беруге болады:

Музыка (ән-күй, әуез) өнері – өмір шындығын, адамның көңіл-күйін, сезімін дыбыстың әуезділігі, ән мен күйдің әуезі, ырғақ арқылы жеткізеді. Оның сөз өнерімен, поэзиямен тамырлас сабақтастығы, жақындығы мол. Бірақ ойды айқын жеткізу жағынан поэзиямен таласа алмайды, алайда адамның көңіл-күйін, сезімін кейде тіпті поэзиядан да әсерлі нәзік білдіреді. Музыка поэзиямен бірге қазақ халқының өмірінде айрықша үлкен орын алған. Онда адам жанының ішкі дүниесін айтып берушілік басым, бірақ оның айтып беретін идеяларын үннен ажыратуға болмайды. Ал үн деңгейіміз жанта көп нәрсе сездіре алса да, санаға айқын және байымды еш нәрсе бере алмайды.

Мүсін өнері – адамның бет пішініндегі ойдың бір белгісін, денесінің бір сәттік қалпын ғана бере алатын, бірақ адамды тегіс қамти алмайтын, ерекшелік бойынша қайрат пен күшті, ұлылықты, әйелдің бойындағы әдемілік пен грацияны ғана елестете алатын өнердің түрі. Ол адамның рухани сұлулығын дене сұлулығы арқылы бейнелейді. Оның қарымы сәулетшіліктен төрі кенірек: аман-тәсілдері молырақ, адам денесінің әдемілігін, адам дидактикасында ой нышанын көрсетеді.

Сурет (бейнелеу) өнері – адамның қас-қабағындағы бір сәттік қимыл, жүзіндегі тигідей құбылыс, көзіндегі ұшқын стхиясы болып табылатын өнер түрі. Ол адамды тегіс, тіпті адам рухының ішкі дүниесін де қамтиды, бірақ құбылыстың бір ғана сәтін көрсетумен тынады. Онда образ бояулар, әр алуан штрихтар мен кескіндер арқылы жасалады. Ол әрекетті кезең-кезеңашында бейнелей алмайды, сондықтан оның құдіреті бір сәт, бір көрініспен шектеледі.

Сәулет өнері – табиғатпен, таумен, аспанмен, жермен, халықтық, ұлттық ерекшеліктермен тамырлас кеңістікке қатысты өнер саласы. Сәулет өнерінің жарқын үлгілерінің бірі – көк күмбесінен жаратылғандай қазақ топырағындағы еңайғл Қожа Ахмет Ясауидің жазап ғимараты.

Сөз өнері – бар өнердің басы, көркемөнердің нақты әрі затты түрі. Ол – қоғамдық сананың күрделі, әрі орасан манызды саласы, “Өнер атаулының еңкіыны және күрделісі” (О.Балызак), “Ең жоғарғы түрі”

(Н.Г.Белинский); ақиқат өмірдің сырлы суреті, халықтың көркем тарихы.

Өнердің сан алуан түрлерінің ішінде әдебиеттің орны өзгеше. Әдебиеттің сөз өнері ретіндегі өзгешелігін ұлы ғұлама ұстаздар, көмекшілер қалам қайраткерлері тамаша көрсеткен.

Поэзия өнері (әдебиет) туралы пікірлер

Аристотель

Жалпы алғанда, поэзиялық өнердің түрі табиғи себептер тұтыған сияқты. ... Поэзия тарихқа қарағанда неғұрлым философиялық мәнге ие және байырғырақ: поэзия неғұрлым жалпыға ортақ жайларды айта, тарих дара, жекелік жайларды сөз етеді.

Әбунасір әл-Фараби

... Ғажап поэзия еркіндікте тұмақ. Ой көрігінен сомдалып шыққан сөздің шынайысы да, жалғаны да болады. Өлеңөнері сөзбен, ал сурет (жанды жазу) өнері бояумен құлшырады.

В.Г. Белинский

Поэзия – өнердің асыл тегі. Өзге өнердің бәрінің де қолданатын құрылымын мүмкіндігіне қарай творчестволық әрекеті азды-көпті болса да қысылған, тар өрісті болып келеді. Поэзия адамның еркін тілімен берілетіндіктен, онда үн де, сурет те және байымды айқын айтылған түсінік те болмақ. ... Өзге өнердің барлық элементтері поэзияда бар, сөйтіп, ол әрбір өнердегі жеке-жеке тәсілдердің бәрін бірінен-бірі біріктірмей бірден пайдаланатын сияқты. Поэзия тұтас-өнер, сондықтан Ұйытқысы болып табылады. Және оның барлық жағын қамти отырып, бүкіл өзгешеліктерін айқын, анық түрде бойына жинақтайды.

А. Байтұрсынұлы

Өнердің ең алды сөз өнері деп саналады. “Өнер алды – қызыл тіл” деген қазақ мақалы бар. Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйттеген халық болып, сөз қадірін білгендіктен айтқан. ... Қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай сымбатты я кескінді сүлгіреттер болсын, қандай әдемілен-күй болсын сөзбен сөйлеп, сүлгіреттеп көрсетуге, танытуға болады. Ұлы өңгіме яки роман деп тұрмыс сарының түптеп, теренқарап әңгімелеп, түгел түрде суреттеп көрсететін шығармаларды айтамыз.

З.Қабдолов

Мүсіншінің құралы – саз, суретшінің құралы – бояу, әншінің құралы – үн, бишінің құралы қимыл болса, әдебиетшінің құралы – тіл.

Қоғамдық сананың айрықша саласы - өнер десек, мұның жалпы адамзат мәдениетінен алар орны өзгеше, адамдардың парасат әлемінде атқарар қызметі орасан зор.

Микеланджело жасаған мүсін, Шекспир тұтылған трагедия, Глинка шығарған музыка, Абай жасаған лирика, Суриков салған сурет... уақыт сынынан мүдірместен... келеді...

Бейнелеу, сәулет, мүсін өнерлері затты, нақты болғанымен, жансыз, қимылсыз, ал әдебиет кез-келген шындықты қимыл қозғалыс үстінде құбылта, құлпытта көрсете алады.

Өнердің көп салаларының ішіндегі ең қадірлісі әрі қасиеттісі — көркем әдебиет. Оның өнердің өзге түрлерімен әлгідей бірігіп бола тұра өзгешелігі де мол. Сөз өнері сурет пен музыка секілді жалпыға бірдей жетімді деу қиын: сөз — бою немесе дыбыс емес, барлық халыққа бірдей түсінікті бола алмайды. Әр ұлттың өзген ерекше өз тілі бар; әдеби шығарма сол тілде ғана туады. Бұл — көркем әдебиеттің халықаралық көрінісіне біраз бөтеу, тіпті тұсау екені рас. Ұзақ, мұның есесіне, әдебиеттің тілі музыка тілінен гөрі нақты, театр тілінен гөрі затты: симфонияның тыңдаушының бәрі нақты түсіне бермейді, театр сахнасында бүгін кеште жүріп жатқан спектакльдің ергенгүрпакқа мұра болып қалғандай қолға ұстар затты дәрегі бола бермейді, ал әдебиетте екеуі де — нақтылық та, заттылық та бар. Бейнелеу, сәулет, мүсін өнерлері затты, нақты болғанымен жансыз, қимылсыз, ал әдебиет кез келген шындықты қимыл, қозғалыс үстінде құбылта, құлпытта көрсете алады. Дәл осы тұрғыдан алғанда, өз өнерін — бар өнердің басы, “өнер атаулының еңкірқыны және күрделісі” (Балызак), “ең жоғары түрі” (Белинский) десек, асырып айтқан болмаймыз. Қазақ халқының “өнер алды — қызыл тіл” деген білгір тұжырымы да тегіннен-тегін туматан-ды.

Әдебиеттің объектісі—өмір предметі— адам. Баяғы Аристотель заманынан күні бүгінгі күнге дейін адамнан, адам өмірінен тыс ешқандай сөз өнерін де, өнер туындысының да болмайтыны дәлелденіп келеді.

Әдебиеттің объектісі предмет арқылы, яки сөз өнеріндегі өмір шындығы тек адам арқылы, адам образы арқылы ғана көркем жинақтау дәрежесіне көтеріле алады.

Белинский “ақынның образбен ойлайтынын, оның ақиқатты дәлелдеп жатпайтынын, көзге елестете көрсететінін”, Чернышевский сөз өнерінің “шын мазмұны — тек адам өмірі” ғана екенін айтса, Горький көркем әдебиетті “Адамтану” деп атады.

Шындығында өнер туындысының бәрін ортақ мазмұн — адамның ойы, арманы, құштарлығы, мұраты; өнер туындысының қандай

түр болсын, әрқайсысы өз тілінде өмірдегі, қоғамдағы адам тіршілігінің мәні мен мағынасын ғана баяндап жатады. Кез келген әдеби шығарманың бетін ашсақ болғаны, іздеп табармыз, тауып толғауымыз — адам тағдыры, адамгершілік сыр.

Адам тағдыры — жазушы үшін шығарма арқауы ғана емес, өмірді таныту, өзгеше тәсілі де: өмірде көрген тірі адам туралы олардың хал-күйі, кескін-кейпі туралы тебірене, толғана ойланудан көбіне суреткердің сол адамдар өмір сүрген қоғам туралы көзқарасы қиыптасады. Нәтижесінде сол қоғамдық шындықты жинақтау міндетіндегі творчестволық ережелері басталып та келеді.

Әдебиеттің предметі адам дегенде, әңгіме дайын әдеби қаһарман жөнінде ғана емес, қаламгердің сол қаһарманды жасау үстіндегі барлық творчестволық ережелерінің ой-қыры, қия қалтарысы болуы тиіс.

Белгілі бір дәуірлік шындықтан көркем шығарма тұтызу үшін, бәрінен бұрын материал керек. Ал материал табудың суреткерлік тәсілі — сол дәуірдегі адам тағдырын қазу, қолару, “тірі құжаттарды” зерттеу. Осы орайда М. Әуезовтің “Абай” эпопеясына материал жинау тәсілі айта қалғандай қызық. “Әлдеқашан бел асып кеткен керуеннің айдаладағы жұртына келіп жеткен жүрініші сөніп қалған от орнынан болмашы жытыраған бір қызғылт шөк тауып алып, оны демімен үрлеп тұтатпақ болды десек, романға материал жинаған менің халім де дәл сол әрекет сияқты еді. Мен карт адамдардың көмескі жадында ұмыт болған көп нәрселерді қайта ойлап, айтқызып алдым. Ашықтарғы Әңгірлінің әжімді бетіне қарап, оның бір кезде Абайды тұтқындаған жас шырайлы ғажап сұлу жүзін “қалпына келтірімі” де әлгідей еді”.

Өмірмен осылайша қоян-қолтық келген жағдайда ғана суреткердің творчестволық фантазиясы қимылға көшеді, қозғалысқа түседі. Дәл осы арада біз әдебиеттің предметі маңындары авторлық айрықша әсем әрекетке, дәлірек айтқанда, әдебиеттегі адам бейнесін жасаудың шеуеші шарты — ойдан шығару (вымысел) мәселесіне кезілеміз.

Ойдан шығару — образға апарар жол; суреткердің өмірде көрген-білгенін ойша өңдеудің, қорытудың, жинақтаудың тәсілі. Ойдан шығару жоқ жерде әдебиеттегі адам туралы мүлде ұғым болуы мүмкін емес. Оймен ойдан шығару арқылы суреткер болашақ көркем образдың негізін алдымен өзі ойша жасап, көз алдына елестетіп, ойша көріп алады. Суреткердің өз ойында нақты түрде мүсінделмеген, суреткердің көз алдына затты түрде елес бермеген бейне оның шығармасында тірі қалыпманға айналуы мүмкін емес.

Әдебиет туралы ғылымның ең басты және өзекті мәселесі – образ және образдылық. Образдыңқазақшасы – көркем бейне. Еңқарапайым мағынасында образ – суретті сөз.

*Күлімсіреп аспан тұр,
Жерге ойлатып әр немі*

(Абай)

“Күлімсіреп аспан тұр” дегенде Абай аспанның ашық, нұрлы екенін айтып отыр. Бірақ аспан ашық деген сөздіңесері аспан күлімсіреп тұр дегендей болмас еді. Өйткені алдыңғысы әншейін хабар, ауызекі айтыла салған аэз ғана да, соңғысы – сөзбен салынған сурет. Бұл әрі нақты, әрі затты. Бұл бедерлі бейне, көркем образ. Сөз зергерлері көркем сөз арқылы бұлайша, өрнек төгіп, айшық жасамаса, әдеби шығарма да тұмас еді.

Сөз арқылы көркем бейне жасалмаса, жансыз табиғатқа жан бітпес еді.

Елсіз жер... еңіреген інгенде күй,

Селулер жел оятқан білген би.

Аулақта қорқаққан зар тыңдаған,

Тұқырып қаға берген шенгел мен ши.

(І.Жансүгіров)

Ғаламат сурет! Кен дала күйге толы. “Еңіреген інгеннің” қасіретін, “зар тыңдаған қоянның” қайғысын өз алдына қойғанда, өңіуірқыдан елгезек “жел оятқан селудің биін”, әні назға, сазға елітіп, әрі ойтқа, мұңға батып тым-тырыс “тұқырып қалған шенгел мен шидің” күйін қарандыз...

Лириканы әркім өзінше ұғып, тұшынады, оны ежіктеп түсіндіріп жату аяғат. Тек мынаны білу керек: көркем әдебиетті оқыған адамды баурап алар, оның жан дүниесіне әсер етер құдіретті күші осынау образдылығында жатыр.

Образдылық – суреттілік, сөздері сурет. Әдебиет теориктеріар сөздің түп төркіні–*зат, сурет, образ* дегенді айтады.

Заңиата деген сөздің байырғы тегіне қарасақ, “стоять за шитом” деген бейнеі сөзден шыққаны белгілі. Бұның “*қалқалап тұрды қалқандай*” дейтін қазақшасы, шынында да, көз алдыңызға образ, сурет болып елестейді.

Дәп осы секілдіқазақ сөздерініңқай-қайсысы да бір кезде өзінің бейнелікалпын бастан кешіргені даусыз. *Тастау* – тасқа байланысты қимылдан, тонау – тонға байланысты әрекеттен, қолдау – қолға байланысты бейнеден, бүйрек – бүйірге байланысты суреттен шыққан.

Тулау сөзінің түп төркіні ту жылқы деген тіркестегі тудан шыққан. Ту жылқы жалына қол апартпайтын мінезсіз, асау болатын көрінеді. Соңтін тулау деген ұғым да затты, нақты бейнеден шыққан. Образдылық осылай пайда болады.

*Тымапай – көктің түндізгі,
Тымапай – жердің түндізгі.*

(І.Жансүгіров)

Бұл – метафора тәсілімен жасалған сурет: екі нәрсе қатар қойылып, бір-біріне балаңады, өзара “сәуле түсіреді”, сол арқылы оқуымының көз алдымыа үшінші нәрсенің суреті жойылды. Байқап қарасақ, образдылық дегенімізәзір сөзге оның о бастағы заттылығын қайтып беретін секілді, соңтін затты сөзді нақты суретке айналдыратын тәрізді.

Көркемдегіш сөздеріміздің көпшілігі бақты бабалар дәуірінен берікқарай мың мәрте қолданылып келеді. Олар әсіресе ауыз әдебиетінде тұнып тұр. Мысалы, Қыз Жібектің портретін жыр сүйген жұрт жатқа біледі.

Қыз Жібектің ақтығы

Екі белтің асжары

Нарызың ақша қарындай

Жазғы түскен сағымдай

Ақ белтіңіңқазылы,

Білегіңің шырайы,

Ақ тауықтыңқанындай.

Ай балтаның сабындай.

Бұндай ғажап сурет дүние жүзінің фольклорлық туындыларында сирек ұшыраса керек.

Ал енді осынау көркемдеу тәсілің қазіргі кәсіби қаламгерлеріміз ойыптып қайтаса, ол өте бір күлкілі нәрсе болып шығар еді.

Сөз өнеріндегі сұлу нәрсе – қайталанбайтын нәрсе. Мұндай сұлулыққа қалай жету керек. Тек деталь арқылы жету керек.

Көркемдік деталь

Мағыналық, көркемдік мәні бар ұсақ ерекшелік, сөз болып отырған нәрсенің жекелеген сипат белгілері;

Адам бойындағы қандай да бір қасиет, сипатты дәл тауып, бейнелеп беру шеберлігі;

Оңай көзге түсе бермейтін өзгешеліктерді байқарыштық, көретендік арқылы дәл тауып бейнелеу;

Суреттеудің, баяндаудың дәлдігін, нақтылығын арттыра тұсетін әр түрлі бояу-нақыштар;

Бүтінді жеке бір бөлшегі арқылы, тұтас құбылысты кейбір дара сипаттары арқылы немесе адамның іс-әрекетін, жүріс-тұрысын бір-екі қимыл қозғалысы арқылы әсерлі көрсету;

Күрделі шындықты ұтымды танытар біреу соны сөз немесе тың сурет;

Азана сөздің айқын суретке айналып, шындықты дәл танытуы, көл-көсір мағынаға ие болып, оқырманды қызықтыруы.

Көркемдік детальға мысалдар:

*"Сеземін шоршып ұшып, қонғаным да,
Кіріптей қанаттарым жынтылықтап".*

(Ж. Молдағалиев)

"Сол сәтте әлдеқайдан сары қаншық жүтіріп кеп, балық исі шыққан киімін иіскеді. Онан сары қаншық мұп-мұздай тұмсығымен бұнын қолын жалап алды. Елман бойын жиып ала қойды".
(Ә. Нұрпейісов)

Сөз өнеріндегі образ және образдылықтуралы пікірлер

Н.А.Добролюбов

...Автордың не айтқысы келгені ғана емес, қайта әдейілеп болмаса да, өмір фактілерін дұрыс суреттеудің нәтижесінде не айта алғандығы біз үшін маңыздырақ. Біздіңербір талантты шығарманы соншалықты қадірлейтін себебіміз – біз мұндай шығармадан өміріміздің фактілерін айқын зерттей аламыз, мұндай шығарма болмаса, ол өмір жай адамдардың көзіне шалына бермейді. ... Жазушыныңөмірді қай дәрежеде алғандығы, ол жасаған образдардыңандай мөлшерде берік, кең көлемді болып шыққандығы оның талантына өлшем болады. Тургенев мырзаны соңғы 20 жылдың ішінде билік құрған мораль мен философияның көркем суретшісі және жыршысы деп әбден әділеттілікпен атауға болады.

Г.В.Плеханов

... Қоғам суреткер үшін емес, суреткер қоғам үшін, көркемөнер адамзаттың ақыл ойын дамыту ісіне, қоғамдыққұрылысты жақсартуға қолғабыс тигізуі керек. Публицистің ойын логикалыққорытындылардың көмегінен дәлелдейіні секілді суреткер де өзінің идеясын образ арқылы бейнелеп танытады. Идеялық мазмұндыз көркем шығарманың болуы мүмкін емес. Тіпті авторлардың мазмұнға мен бермей, тек формалық жатын ғана құптаған шығармаларыныңөзі де қалай да болмасын белгілі бір идеяны танытады. Көркемөнер дегеніміз – адамдар арасындағы рухани қарым-қатынас жасау құралдарының бірі. Ғылым мен искусствоның мазмұны жатынан, философиялық мағынасында ешқандай айырма жоқ. Өйткені ғылым да, искусство да

шындықты көрсетеді, айырмасы біреу-ақ: ғылыми топшылау шындықты логикалыққұрым арқылы танытады да, көркем шығарма шындықты нақты, сезімдік образдар арқылы бейнелейді.

М. Әуезов

Замана толқыны тарих теңізінің жағалауында көркем өнердің баға жетпес меруерт, маржандарын қалдырады;

Образ болмай, ойдыңқасиеті болмайды. Жұрт айтып жүрген ойды өзі де айтасыз. Жұрт айтпаған ойды айту – анда-санда бір ұшырасатын биіктік, ол – ырыс.

Г. Мүсірепов

Жер бетінде ой зираты, даналық зираты жоқ еш жерде. Қай нәминда туса да асыл ой өлген емес, поэзия өлген емес. Сөзге өлім жоқ. Сөз арқылы тараған ойда өлім жоқ;

Жастайымнан құлаққа құйғаным, ұйығаным-сөз, сөз болғанда да аша сүтімен қанымызға сіңген ойдыңінжу-маржаны – поэзия.

З. Ахметов

Әдебиеттің шынылдығы мен көркемдігі артқан сайын, оның төрбиесіңк, өнегелік мәні күшейе түседі;

Сөз адамның ой-сезімін жеткізудегі бірден-бір күшті құрал. Сондықтан көркем ойлау жүйесі шексіз бай...;

Әдебиетте шынылдык пен көркемдік шеберлік, логикалықкәсерлік біте қайнасып, біріккен сипат танытады;

Нақылау сұрақтары:

1. Әдебиет сөз өнері дегендіқалай түсінесіз?
2. Әдебиеттің сөз өнері ретінде өнердің басқа түрлерімен арақатынасы қандай?
3. Әдебиеттің объектісіөмір, предметі адам дегендіқалай түсінесіз?
4. Көрнекіқалам қайраткерлерінің сөз өнері туралы айтқан пікірлеріне сипаттама беріңіз.

III тақырып. ӘДЕБИЕТТІҢ ХАЛЫҚТЫҒЫ

1. Өнер және қоғамдық шындық. Суреткердіңқоғамдықкөмірге қарым-қатынасы.
2. Әдебиеттің халықтың, ұлттық сипаты жайлы ой-толғамдар.
3. В.Г.Белинскийдіңәдебиеттің халықтығы үшін күресі.

4. М.Әуезов Абайдың халықтығын жөнінде
5. Кенестік әдебиеттану ғылымы өнердің, әдебиеттің халықтығы туралы мәселеге бүтінгі көзқарас.

Әдебиет – ақиқат өмірдің сырлы суреті, халықтың көркем тарихы. Бірақ ол өмірдің көшірмесі емес. Өмірде не болса, соның бәрі көркем шығармаға өзек оқиға болып ене бермейді. Жазушы өмірдегі сан алуан шындықтың өзін суреткерлік мақсатына керетін ғана тандап алып, шығармасына арқау етеді.

Қаламгер өмір құбылыстарын өзіміз сүріп отырған қоғамдық орта белгілеген дүниетанымы мен әлеуметтік көзқарас тұрғысынан саралайды. Таптыққоғамда тіршілік еткен жазушының көзқарастарында таптық сипат болады. Өйткені әдебиетші “қоғамда өмір сүре отырып, қоғамнан тысқары бола алмайды” (Ленин). Ол өзикаласын, қаламасын – бәрібір белгілі бір “таптың көзі, құлағы мен үні” (Горький). Осы мәселеде бір-біріне керісінші бар.

Бірі – әдебиеттің таптығын жоққа шығару. Олардың айтуынша әдебиет тіршілік “күйбөндерінен” бйік, тұрмыстан аулақ, саясаттан тыс, “өнер өнер үшін ғана” болуы тиіс. Өмір керісінші нәрсе. Ал әдебиет – әдемі зат. Әдебиеттің мақсаты – өмірдіңәлігі бір оқылғытының орын толтыру. Бұны әдебиеттіңқоғамдыққызыметін жоққа шығару деп Белинский кезінде қатал сынатқан болатын. Өйткеніәдебиет қоғамдық мақсатқа қызмет етеді.

Сондай-ақ В.Г.Белинский “өнер өнер үшін” дегеннің жапқан екенін дәлелдеп: “Қазіргі шындыққа сәуле түсірмеген кез келген поэзия еріккеннің ерметі, қуыршақ ойнау қуыс кеуде кісілердіңісі”, – деп атап көрсетті.

Екіншісі – біріншіге қарама-қарсы – әдебиеттің таптығы дегенді тым саяз, шалақ түсіну, жалған, жайдақ уағыздау. Бұндай ұғымдарылар әдебиетті де, әдеби шығарманы да эстетикалық табынаты мен көркемдік қасиетінен жұрдай ғып, жалған идеяға жаршы етіп қояды. Бұл – тұрпайы социология. Мұның зияны да жоғарыда айтқандай, кертартпа идеялыерден кем емес.

1953 жылы М.Әуезовтің “Абай” романы хакында” деген мақалада ұлы жазушыға тағылмаған айып қалмады, классикалық эпопеяның “тас-талқаны” шығарылды. Онда, ең жеңілі, Абай неге “бай-феодал жастарының ортасында, мақсатсыз, қарекетсіз, уақыттын босқа өткізіп жүр”, “бай ауылдың мошшылығы, Бөкейдің асы неге көркем суреттелген”, “ескі ауылдыңқыздары ылғи сұлу болатыны несі” деген секілді тіпті сын көтермейтін “сын пікірлері” тізбектеле келіп, ақыр

мақалада “М.Әуезов революцияға дейінгіқазақ ауылындағы тап қайшылығының тітісін жатқызып... бүркемелеп көрсетті”, – деген байлау жазылды. “Бір-біріне өзара жауығып жүрген әр түрлі рулар ғана, күрес көдейлер мен байлар арасында емес, рулар арасында жүріп жатады”.

Бұл – барып тұрған солақай сыңаржақ пікір. XIX ғ. шындығын суреттеп отырған М.Әуезов аталған романда ру мен ру арасындағы қайшылықтар мен тартыстарды көрсетпегенге нені көрсетуі тиіс. Қолдан бұрмалада жасап, бір жағына капиталистерді, бір жағына пролетариатты қойып, оларды өзара ашық шайқасқа көшірсе кім сенеді? XIX ғасырда қазақ даласында сондай шындық болды ма?

Кенестік дәуірде етек алған тұрпайы социологиялық таным әдебиеттің таптығын бұлжымас заң етті. Кенес жазушылары осы заң негіздерінен шықтауға тиіс болды. Бұл заң уақыт өте келе заңсыздыққа айналды. Шенберге сыймағандар кенес жазушылары қатарынан анықталып, қуғын-сүргіге түсті. Жоғарыда М.Әуезовтің оның шығармасының тапдыры туралы айтылған әңгіме бұл сөзімізге нақты дәлел бола алады. Бұл жағыз М.Әуезовтің басындағы ғана жағдай емес, оныңқалдымдас аға-інілері мен замандастары А.Байтұрсынұвтың, М.Жұмабаевтың, Ж.Аймауытовтың, М.Дулатовтың т.б. қаламгерлердің басынан өткен зобалаң болатын.

Бүгінгі “жаңаша ойлау” заманында “әдебиеттің таптығы” деген ұғым творчествоның еркіндігіне тұсау ретінде күн тәртібінен алынып тасталды.

“Әдебиеттің партиялылығы” деген де осы әдебиеттің таптығына жақын тіпті содан туындайтын ұғым. Әдебиеттің тұтас бір таптың мүддесін көздеуін былай қойып белгілі бір топтың мүддесін көздеуіәдебиеттің партиялылығы деген ұғымға саяды. Әдебиеттің партиялылығы деген принципті В.И.Ленин өзінің “Партиялықұйым және партиялықәдебиет” деген еңбегінде негіздеді.

Әдебиеттің партиялылығы да әдебиеттің таптығы секілді Маркс пен Лениннің революциялықкілімінен, пролетариат диктатурасының табынатынан тұған теория. Сондықтан да біздіңәдебиеттануда әдебиеттің партиялылығы әдебиеттің таптығының жоғарғы түрі деп танылып, өкөуіөзара тығыз байланыста зерттеліп және зерделеніп келді. Бұл теория не жүзінде кенес әдебиеті мен әдебиеттануының туу және қалыптасу барысында XIX ғасырдағы жүз жылдық тарихының негізіне іргетас боп қалынып, кенес халқының күллі көркемдік дамуына қозғаушы күш ретінде қаралды.

К.Маркс пен Ф.Энгельс XIX ғасырдың орта тұсында револю-цияның пролетариаттыңөз әдебиеті болуы қажеттігін ашып айтқан еді.

Бұл каида одан әрікарай В.И. Лениннің партиялықәдебиет жайлы арнаулы еңбегінде дамытылды. Ленин өзінің 1905 жылы жазған "Партия ұйымы және партиялықәдебиет" деген мақаласында социалистік революция мен жаңа қоғам құру дәуірінде көркем әдебиеттің болмысы мен бітімқандай болуы керектігін талдап түсіндірді. "Әдебиет партиялықәдебиет болуға тиіс", — деді Ленин. — Бұржуазиялық мінез-құлыққа қарама-қарсы, бұржуазиялық кәсіпкерлік, жадалаптық баспасөзге қарама-қарсы, бұржуазиялықәдеби мансапқорлыққа, жекешілікке, "бариндік анархизмге" және олжақұмарлыққа қарама-қарсы, — социалистік пролетариат партиялықәдебиет принципін ұсынуға, осы принципті дамытып, оны мүмкіндігінше неғұрлым толық және тұтас формада жүзеге асыруға тиіс", — деп жазды.

Қазіргі заман да жаңа, қоғам да жаңа. Дәуір өзгерді: кеңес үкіметі ыдырады, оның бірден-бір бастаушысы коммунистік партия бүтінде біреу емес, көп партияның бірі болып қалды. Жазушының кезінде Сталиннің "адам жанының инженері" деген атауымен келісуге болар, бірақ Хрущевтің "партия көмекшісі" немесе "қолқанаты" деген үстірт ұғымымен келісуге болмайды. Коммунист партиясыныңқоғамдағы жетекшілік рөлі солғындаған соң оныңәдеби процесті бақылауы, көбіне тіпті басқаруы да, күн тәртібінен түсірілді. Цензура жоқ. "Партиялық тапсырма" да жоғалды. Әдеби шығарманың тақырыбы әр суреткердің тандауына, танымы мен талғамына лайық болса, идеясы маркстік-лениндік идеологияға сай болуы шарт емес.

Әдебиет — партиялықіс емес, таза ардыңісі, әрбір туындыныңқадір-қасиеті, идеялыққұны оның көркемдігіне, тек қана көркемдігіне, сол көркемдік деңгейін белгілейтін қаламгердің суреткерлік шеберлігіне ғана байланысты.

Мынаны ескеру керек: жарық дүниеде өмір бар да өнер бар. Өмір өнерге көшкенде ғана өмір, әйтпесе ол — бүтін бар, ертең жоқ уақытша пенде секілдіеткініші. Ал өнер мәңгілік!

Интерішті әдебиет пен өнер әрқашан өмірдің мектебі, шындықтың шежіресі, болашақтың болжаушысы.

Өнердің қаусар туындысы халыкөмірінің терең және мәлдір қайнарынан шымырлап шығады да, сол халықтыңөзінің рухани суынына айналады. Шын мәніндеөнерде халық даналығының таңбасы жатады. Өнердің жасамапз күші де оның халықтан тұған, халыққажетіне жарауында жатыр. Жер бетінде халық бар болатын болса, халыкөмірімен біте қайнаған, халық мақсатына қалтқысыз қызмет ететін өнер де болады. Әдебиет пен өнердің халықтығын осы тұрғыдан таныған жөн.

Халықтық деген ұғымды тұнғыш рет XIXғасырдың бас жартында Н.А.Михомский ұсынды. Халықтық деген ұғым туралы пікірлер әр қилы болып келді. Оны тұрлаулы түсінік ретінде қалыптастырған М.Г.Ленинский болды. Оның түсінігінше, әдебиеттіңөзі бәрінен бұрын "халық санасы", "халық рухы". Халықтық-әдеби шығарманың терең мәнінұғында жатқан түсінік.

Халықтық сипат ең алдымен белгілі бір көркем шығармада бүкіл халықтық мәні бар мәселенің көтерілуінде жатады. Мысалы, Абай өз шығармаларында тұтан халқының, сол халыкөмір сүрген заманының ең көлемі мәселелерін көтеріп отырды. Ұлы ақын өзімір сүрген қоғамдық өртенудің керемәулық пен кеселді, надандықты, оспадарлық пен өмірсіздікті сындау арқылы қазақ даласындағы феодализмнің дәлдірісін көрсетті. Бұныңөзі бүкіл халықтық күрделі мәселе болатын.

Халықтықтың екінші шарты — көркем шығармада көтерілген келеі мәселені халық мүддесіне сай шешу. Ұлы Абай өзінің барлық шығармалары арқылы оқушы жұртты аңға, арманға бастады, жарқын көзашыққа шақырды. Жамандықтан жирендіріп, жақсылыққа сүйіндіре көле биік мұратқа мегзеді.

Халықтықтыңүшінші шарты — көркем шығарманың халыққа жетпей, түсінікті болуы. Талант неғұрлым ірі болса, соғұрлым көршіл, көркем шығарма неғұрлым шебер жазылса, соғұрлым ұлылықты болатыны мәлім.

Әдебиеттің халықтығы — тарихи категория. Прогрессшіл адамзаттың жалпы көркемдік даму тарихыныңәр кезеңінде бұл ұғым әр сипатта болды. Мұны бір тұста Пушкин де ескерткен: "Бірқыдыру уақыттан бөрі біздің арамызда халықтық жайлы сөз қозғау, халықтықты тоқон өту, халықтықтың жоқтығына қынжылу әдетке айналды. Бірақ қалыңдық деген сөздің мағынасы не? Оны анықтау ешкімнің ойына келмей жүр."

Сонымен, әдебиеттің халықтығы — оның халықтықірі мәселелерді қалық мүддесіне сай шешіп халыққа жетімді жинақтап жеткізу.

М.Әуезов Абайдың халықтығы жөнінде былай дейді: Ұлттық және бүкіл адамзаттық мәдениеттіңүш түрлі мол арнасы данышпан ақының творчестволықісіне рухани азық болды. Абайдың бүкіл ой-қиялына, өнеулетік, ақындыкісіне дем беріп, шапартты нар алған арнаның бірі — қалыңқтыңөзі жасаған, ауыздан-ауызға тараған, бәсқа жүзінде сақталып келген қалықтың баяғы замандағы халық мәдениетінің бай мұрасы. Абай өзінің ақындық творчествосында өз халқының осындай асыл қазынасын толық пайдаланды, оған түр егізіп, жаңа бағыт беріп, осының арқасында өз поэзиясын байытып, дамыта түсті.

3. Ахметов көркем әдебиеттің бастау көзі-халықтың сонау ерте дәуірлерде шығарған өлең жырлары, мақал-мәтелдері, нақыл сөздері, аңыз ертегілер екендігін айтты.

Бақылау сұрақтары:

1. Суреткердің қоғамдық өміріне қарым-қатынасы қандай болуы тиіс?
2. Өнер туындысын бағалаудың критерийлері туралы не айтуда болды?
3. Өнер мен әдебиеттегі халықтықұғымы қалай пайда болды? Оның тарихи категория екендігін дәлелденіз.
4. Әдебиеттің халықтығы ұлттық сипаты жайлы қандай ой-толғамдар бар?
5. Белинскийдің әдебиеттің халықтығы үшін күресіне сипаттама беріңіз.
6. М. Әуезов Абай шығармаларының халықтығы жөнінде қандай пікірлер айтты?

IV тақырып. КӨРКЕМ ШЫҒАРМА

1. Көркем шығарманың мазмұны мен пішіні.
2. Көркем шығарманың тақырыбы.
3. Көркем шығарманың идеясы және оның автор дүниетанымымен байланыстылығы.
4. Көркем шығармалары тақырып пен идея бірлігі.

“Сөз өнері, сөз жоқ, ардыңісі”. (М. Шолохов) Ұлы қаламгерлер өздерінің өмірінен бұрын өнер тағдырын ойлаған. Олар ажалмен арпалысып, өмірден өтіп бара жатып та қаламға жабысумен болған. Т. Жароков өлер алдында аурухана төсегінде қиналып жатып, палатадағыларға “Тасқынға тосқын” поэмасын оқыған.

Қ. Аманжолов:

*Өкінем мен де бір күн өлемін
Өкінем ұхсатпа алмай келемін деп*

Күніне жүз ойланым, мың толғанам, — деп толғанған.

Шын мәніндегі өнер туындысы нағыз өнер иесінен үлкен жауапкершілікті талап етеді.

Көркем шығарма — нағыз суреткерлік әрекеттің нақты нәтижесі, әдеби еңбектің көзбен көріп, қолмен ұстауға болатын затты дерегі. Сегіті туынды бір жазушының ғана бүкіл халықтың, бүкіл әдебиеттің табысы.

Шын мәнісіндегі өнер туындысы адам бойындағы асыл да сұлу қасиеттерден түзілер болар. Сонда ғана көркем шығарма қалың көпке

бейнелі бір халықтың өзіне өзгеше бітімін, мінезін танытып, оларға өмірдің таңқуанышын ашып бере алады.

“Әдебиет” — ықшамдалған әлем” (Салтыков-Щедрин) болса, әдеби шығарма — сол нұрлы дүниенің сырлы бөлегі. Ол — өмірдің өзі секілді нұрлы, бұрылғы көп, қия-қалғарысы мол шытырман шыңдық.

“Шығанның белгісі”, “Ендік-Кебек”, “Сұлушап”... осы шығармаларды оқыған сайын бұрын байқамаған жаңа, соны сыр үстемелі боламыз. Шынайы өнер туындысы оқырманға осылай әсер етеді.

“Көркем шығарманы жазу — арқашан пішін жағынан өнер табу, мазмұн жағынан жаңалық ашу” — дейді Л. Леонов.

Абайдың “Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,

Сонда да солардың бар таңдамасы.

Иді-оттың, сырты-күміс сөз жасуысын,

Күндіздің келіспірлер қай баласы,” — деген немесе:

Сылдырап өңкей келісім,

Тас бұлақтың суындай... — деген сөздерінде аса терең

мағына бар.

Шынайы өнер туындысының айрықша асыл қасиетін, сыртқы түрі мен ішкі сырарын тамаша үндестігін осыдан артық дәл тауып айту қиын. Әдебиеттегі мазмұн мен пішінінің бірлігі дегеніміз де осы.

Мазмұн мен пішінін біріктіретін философиялық құлым. Мазмұн мен пішін тек өнер ғана емес, өмірдегі ақиқат шындықтағы кез келген затқа және құбылысқа тән нәрсе.

Мазмұн мен пішін ең алдымен бір-бірімен айрылмас байланыста, бірікте болып, біріне бірі жөк, яғни мазмұнсыз пішін жөк, пішінсіз мазмұн жөк.

Көркем шығарманың құны мен қасиеті — оның мазмұны мен пішінінің бірлігінде.

Мазмұн дегеніміз — шығарманың өмір шындығын, құбылыстарын бейнелі түрде көрсетіп, ой-сөзімге әсер беретін мағыналылығы; шығармадағы көркем ой көрігінен түрленіп шыққан өмір шындығы. Нұр шығарманың көркемдік тұлға пішініне, өрнек кестесіне, өн бойына көңіл жүгіртіп, жан бітіретін, өң, нұр беретін идеялық мағыналылық. Көркемдіктің эстетикалық идеяның тұрғысынан таныған ақиқат өмірі, пішінінің ішкі қасиеті, анықтамасы, яғни мазмұн болып табылады.

Көркемдік түр (пішін), Әдеби шығармадағы мазмұн, мағынаның, оның ой-сөзім байлығының сөзбен мүсінделіп жеткізілген қалпы, өлең шығарманың композициялық, сюжеттік құрылысы, жанрының белгісі, сөзбен бейнелеу тәсілдері, яғни тіл кестесі,

өлгендері, өлгенге тән ыр-ақ-интонация жүйесі, шумак, ұйқас түрлері, өмір шындығы тұтастырыла жинақталған көркем образдар жүйесі, яки әдеби қаһармандар өмірі; мазмұнның сыртқы қасиеті, анықтамасы, шығармада баяндалған, көрсетілген уақиға, құбылыстардың көркемдік көрінісі, сөзбен мүсінделіп берілген суреті көркемдік түр болып табылады.

Көркем шығарманың құндылық қасиеті оның мазмұны мен пішінінің бірлігінде. Абайдың "Іші алтын, сырты күміс", "Тас бұлақтың суындай сылдыраған өңкей келісім" деуі содан.

Мазмұн мен пішін жайында сөз еткенде ескеретін бір нәрсе – бір мазмұнның бірнеше *пішін* болатын. Пішін көркем туындыда белсенді роль атқарады. Шығарма мазмұнының тұтастығы да, оқырманға жетімділігі де оның пішініне тығыз байланысты. *Пішін* – көркем болуы – суреткердің шеберлігі болып табылады. Әрбір қаламгер өз шығармасының пішініне айрықша көңіл бөледі. Л.Толстой "Ревизордың" пішіні жайлы былай деген: "Тоголь өз комедиясын дерекі, осал жазынышы, оны қазіргі оқығандардың миллионнан бірі де оқымаған болар еді." Бұл айна қатесіз шындық.

Мазмұн мен пішінге қатысты тағы бір ескеретін нәрсе – мазмұнда қарағанда, пішінінің өзгеріп алады. Өмірде де, өнерде де солай. Мысалы, махаббат – өмірде болатын тұрақты шындық та, өнерде мәңгілік тақырып. Солай бола тұра қазіргі жастардың махаббатын Лейлі мен Мажнунның немесе Қыз Жібек пен Төлегеннің арасындағы сезімдерше суреттесе, бұлай етуге келіспес еді. Өйткені осы дәуірдегі мазмұнда ондай пішін сай келмеген болар еді. Бұл мысалдар мазмұн мен пішінінің тарихи категория екендігін дәлелдейді.

Әр жана дәуірде көне мазмұн тың пішін тауып, жаңғыртып, жасарады. Әр дәуір өз шындығын, өз мазмұнын ала келеді. Жаңа мазмұн жаңа пішін іздейді. Пішін іздеу бар да, пішінділікке (формализмге) салыну бар. Пішіншілдіктен сақ болған жөн.

Сонымен, әдебиеттегі мазмұн мен пішінінің бірлігі дегеніміз сөз өнеріндегі орасан зор маңызды заңдардың бірі, өнер туындысының көркемдігі үшін аздай қажет жағдай болып табылады. Көркем шығармадағы мазмұн мен пішінінің бірлігі – оның етене бүтіндігі, эстетикалық бағалылығы.

Әдебиеттегі мазмұн мен пішін дегенді белгілі бір көркем шығармадағы затты деректерге көшірсек, былай болар еді: *шығарманың мазмұны – оның ақиқат шындыққа негізделген тақырыбы мен идеясы да, пішіні – әдеби қаһармандардың өзара қарым-қатынасына, талас-тартысына негізделген сюжеті, композициясы*

жазушының өмірді өнерге айналыстырған ең негізгі құралы – суретті сөзі, яки көркем шығарманың піші.

Тақырып – туындысының іретапсы болып табылады. Суреткердің өмірден ең алдымен іздеп тапқаны да осы тақырып. Ол творчестволық процестің үш кезеңінен бойында тұтас жеті тартып жатады. Тақырып – жазушының шындық болмыстан тандап, таллап алып, оның көркем шығармасына негіз, арқау еткен өмір құбылыстарының тобы, әдеби шығармада сөз болатын басты мәселе, шығарма мазмұнының негізгі арқауы.

Тақырып – әдеби шығармада сөз болатын басты мәселе, шығарма мазмұнының негізгі арқауы, айтылатын жай-жағдайлардың барлығы. Шығарманың тақырыбын, яғни не жайында айтылатынын, негізгі мәселелерді қозғайтын анықтау сырттай қарағанда ол-оңай еліктің көрінуі мүмкін. Алайда шығарма тақырыбын анықтауға жеңіл, үстерт қарау аурыс емес. Тақырыпты бірнеше қырынан алып қарастыру керек. Шығарманы жазушы автордың ой-ниеті тұрғысынан алғанда, тақырып – алдымен болашақ туындыға арқау болатын мәселелер, қамтитын жағдай, оқиғалардың, суреттелетін өмір құбылыстарының шеңбер-шегі. Ал шығарманы талдау тұрғысынан қарасақ, тақырып – ол шығарманың мазмұнының негізгі бір құрамды бөлімше, айтылған суреттелген жайлардың көкемдік мәңгілігі. Мәселелер дәрежесіне көтеріліп, көркемдік шындыққа айналған қалпы. Яғни, әдеби шығарманың тақырыптық аясына енген жағдайлар өмірдегі оқиғаның өз қалпында қалмайды, жазушының түсінігіне сәйкес тіпті мен беріліп, көркемдік шешімін тапқан сурет-бейнелер, маңызды мәселелер болып шығады. Сондықтан тақырыпты анықтағанда тек өмірдегі бар жағдайларды санамаппа, шығумен немесе жеке мәселелердің маңыздылығын көрсетумен іс бітпейді. Өйткені сол өмір құбылыстарының қырынан алынып, қалай бейнеленгенін, көпшіліктің ұғымды, әсерлі көркемдік шешім тапқанын анықтау үшін мін зор. Тақырыпты шығарманың тұтастас мазмұндық жүйесінен бөліп алып, жеке-жеке, оқшаулап қарау шартты түрде ғана мүмкін, өйткені шығармада белгілі бір жағдайлар, кейпікерлер тандап алынуы, соларға ерекше назар аударылуының өзін-ақ жазушының мақсат-ниеті мен ойына бағыт-бағдарын аңғартады. Осыдан келіп тақырып пен идея деген ұғымдардың жалғастығы көрінеді. Олар бір-бірімен кірігіп, біріне-бірі ренк беріп, қабысып жатады. Тақырыптың қандай көркемдік шешім тапқанын шығарманың идеясымен тығыз байланысты. Көркемдік идея да өз алдына бөлек оқшау тұрған нәрсе емес, ол шығарманың

бойындағы көркемдік шешімдерден өріліп шығады, солардан туындайтын қорытынды-түйін ретінде көрінеді.

Идея—жазушыныңөзі суреттеп отырған өмір құбылысы туралы айтқысы келген ойы, сол өмір құбылысына берген бағасы. Ол көркем шығарманың бойында желі тартып жатқан ой мен сезімнің мығым бірлігі, шығарманың бойында көркемдік шешімдерден өріліп шығатын, солардан туындайтын қорытынды түйін болып табылады. Көркем шығармада сөз болып отырған мәселелерге жазушының көзқарасы, қатынасы, уақиғалар мен кейіпкерлерге автор көзқарасының кейде айқын, кейде ешқандай дайын шешімсіз, кесіп айттыған түйінсіз берілуі, шығармада бастан-аяқүзілмей, тұтасып тұрған тармония, мазмұн мен түрдің, ой-сезім мен сөз кесесінің бірлігі идеяны құрайды. Идея көркем туындының бойына, бар бітім-болмысына ажар беріп тұрады. Идеясы терең, өткір ой-сезімге толы шығармада әр бейне, әр сөз идеяның, ой-сезімініңуатымен нәрленіп тұрады.

Айтамын ой-пікіріқұнарсыз, солтын, сезім күшсізсіз шығармада көркемдік түр, көркемдік қасиет болуы мүмкін емес. Өйткені, ондай шығарманыңқұрылысы, сыртқы түрі, олардың жеке бедер-белгілері — бәрі де өңсіз, әсерсіз сезіледі. Шығармада бастан-аяқүзілмей, тұтасып тұрған жарастық-тармония, мазмұн мен түрдің, ой-сезім мен сөз кесесінің білгі жетімсіз болған соң, тіпті жекедей алғанда ұлымды айттыған сөздер, қисынды табылған бейнелер де әр жерде бөлек қалады.

Көркем шығармада негізгі идея және жанама идеялар бола береді. **Негізгі идея** деген шығармадағы әр алуан тақырыптар мен идеялардың басын біріктіретін өзекті мәселе, өнер туындысындағы азаматтық правосы бар негізгі мәселе болып табылады. Сондай-ақ көркем шығармада тенденция да болады.

Тенденция (латын.*Tendere*— бағыттауым, ұмтыламын) деген қаламгерге тән құштарлық, оныңқоғамдық көзқарасының тұғыры, өнер туындыларында көрініс табатын суреткердіңәлеуметтік,саяси, идеологиялық адамгершілік ұмтылысы, автордыңөзі бейнелеп отырған өмір шыңдығына деген идеялық-эмоциялыққарым-қатынасы, манғзылы мәселелерді ой елегінен өткізіп бағамдауы.

Енді мына жайғқа назар аудару қажет: жазушының ой өзгерісқан қаз-қалпында көркем идеяға айнала қоймайды. Осыдан келеді де әр шығармадағы автрлық және объективтік идеялар туралы ұғым туады. *Авторлық идея* — *суреткердің о бастағы ой өзегі, объективтік идея* — *нақты шынғармадан тұратын мақсатты нәтиже*. Бұл екеуі ылғи бірдей бола бермейді. Дәлірек айтқанда, автор өзінің ойға алғанын жазу

үстінде дәл өз ойындағыдай жинақтай беруікіын. Кейде тіпті авторлық идеяға объективтік идея керетар кеп, қарама-қарсы шығуы да мүмкін. Мәселен, Гоголь бір жолы “Өлі жандардың” алғашқы нұсқасының бірер таруын Пушкинге оқып берген екен, оның алған әсері автордың ой-өңіне қарама-қарсы шығыпты: Гоголь көңілдендіріп, күлдірмек болып оқыса, Пушкин тыңдаған сайын түнеріп, сұрланып, ақыр аяғында тіпті мүлдиніп: “Құдай-ай, қайран Россия қандай қамкөңіл еді!” — депті. Демек бізге кереті — автордың идеялық мақсаты ғана емес, шығарманың идеялық нәтижесі.

Ә.Нұрпейісов 40-жылдардың орта шенінде өзішінде болып, бүтешіесін әбден анық білетін Құрлындия оқиғасынан шағын очерк жазбақ болды. Оның жазушылық жолы осыдан басталған. Сөйтіп, осынау авторлық идеясын жүзеге асыру үстінде оның творчестволық ой-өңіміздерді де, отырады: очерк көлемдіңімете, әңгіме повеске, повестіқалың романда айналып, онысы әуелі “Құрлындия” боп жарық көрді де, кейін “Күткен күн” боп бастан-аяққайта жазылды. Қысқасы, авторлық идеяның объективтік идеяға айналу барысы - өз алдына тірі тарих, бүтін бір творчестволық процесс.

Д.Толстойдың “Сотыс пен бейбітшіліңіндегі” ой-өзегінінөрбу процесі авторлық идеяның объективтік идеяға айналу тарихы тіптіқызық. Басында автор бірер дворин семьясының аз уақыт ішіндегі қил-қуіін, шаруа жайын, тұрмыс тіршілігін суреттеп, кейбір психологиялық ситуацияларды ғана жинақтап, тынбақ екен. Іс жүзінде олай болмайды. Автор аттаған сайын шыңдық сырына тереңдеп, оқиға дүмшты кеңейіп, бірер семья емес, күлші халық жайлы жеке адам емес, жалпы заман жайлы мәселелерге көшіп, бүкіл орыс өмірінің кезең-кезеңдерін кезіп кете барады. Осы жайтты Толстойдыңөзі тамаша айтқан: “Мен 1856 жылы белгілі бағытта повесть жаза бастадым, қаһарманы — семьясымен Россияға ораптан декабрист болуға тиіс еді. Амад жоқ, бұл күндерден жырақ 1825 жылға — қаһарманның адасқан, аянып шеккен дәуіріне ауыстым да, бастаған нәрсемді тастап кеттім. Бірақ меніңқаһарманым сол 1825 жылдыңөзінде есейіп қалған ересек, семьялы кісі болатын. Осыны түсіну үшін, мен оның жас шағына көңіуге тиіс болдым, ал менің жастық шағы Россия үшін данқы бөлек 1812 жылғы дәуірмен тұстас келді. Бастағанымды тағы тастадым да, өңді 1812 жылдан қайта бастадым... Бірақ оны үшінші рет тағы тастадым... Сөйтіп, 1856 жылдан 1805 жылға шетініп барып, сол уақыттан былай қарай — 1805, 1807, 1825 және 1856 жылдардағы тарихи оқиғалардың жуан ортағымен бір емес, әйелі бар, еркегі бар, бірнеше қаһарман алып өтпек болдым”. Сонымен міне, автордың алғашқы ой-

өзегіндегі бірнеше дворян семьясының тарихы бүкіл орыс халқының көркем тарихына шағын семьялық-психологиялық роман көш құлап ұлттық эпопеяға осылай айналған.

Тақырып пен идея – әдеби шығарманың мазмұны. Ал әдеби шығарма мазмұнды болу үшін, Ибсен айтқандай, әдебиетшінің өмірінің мазмұнды болуы қажет. Көркем творчество суреткердің өмірі тарихымен тығыз байланысты. Сондықтан әрбір қалам иесі шығармаларының тақырыбын байыту үшін, алдымен өзінің өмірі тажірибесін байыта түсуге тиіс. Ол үшін қаламгер өмірмен қоян-қолтық араласып, жиі-жиі сапарға шығып, халықтың қалың ортасына сіңіп кетуге тиіс. “Егер жазушы болғыңыз келсе, – дейді Чехов Телешевке, – күні ертен Нижнийге билет алыңыз, сонда барыңыз, одан – Волгаға, Камаға шығып кетіңіз. Халық өмірін көресіз, меңіреу түзге, жер үйлерге түнейсіз. Жалғыз-ақ темір жол бойымен жүре қалсаңыз, қалайда үшінші класка, қарапайым халық арасына орналасу шарт. Әйтпесе құлағыңыз қызықтан құр қалады”. Чехов өзгеге осылай ақыл айтып қана қойған жоқ, 1890 жылы өзі бүкіл Сібірді түгел аралай отырып, Қыр Шығысқа, одан Сахалинге барып қайтты. Оның Ялтадағы музейінде ұлы жазушыға дәл әлгі сапарда өз оқырмандары сыйға тартқан бір шағын сурет бар: қалың жыныс орман, ымырт, орманының үйшігі, үй алдында қып-қызыл болып қоздаған шөк... Төрі бөлмедегі керуеттің аяқ жағында қабырғада ілулі тұр. Осы суреттен ауру Чехов ақырғы демі біткенше көз алмапты.

Бақылау сұрақтары:

1. Мазмұн мен пішінін адамзат қоғамында алатын орнына философиялық тұрғыдан анықтама беріңіз.
2. Көркем әдебиеттегі мазмұн мен пішінін арақатынасы қандай?
3. Тақырып көркем шығарманың іргетасы дегенді қалай түсінесіз? Негізгі және қосалқы тақырып деген не?
4. Көркем шығарманың идеясының автор дүниетанымымен байланысы қандай? Негізгі идея, лейтмотив дегенді қалай түсінесіз?
5. Көркем шығармадағы тақырып пен идеяның бірігіп неде?

V тақырып. КӨРКЕМ БЕЙНЕ ЖӘНЕ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

1. Көркем бейне туралы түсінік, оған қойылатын талаптар.
2. Өнердегі типтік мәселесі, типтендіру процесі.
3. Көркем бейне жасаудың негізгі жолдары (портрет, мінездеу, кейіпкер тілі, монолог, диалог).

Көркем бейне – көркем өнерде, соның ішінде әдеби шығармада жинақталған түрде суреттелетін өмір құбылысының нақтылы көрінісі-көрініс, кейіпкердің көркем ой елегінен өткізіліп, қорытылдырып жасалған тұлға-бейнесі. Көркем образда екі түрлі ерекшелік – жинақтау, жалпылық сипаттарды топышалап-түйіндеу және даралау, жекелік қасиет-белгілерді нақтылы түрде көрсету - осы екеуінің арасындағы қайшылық жатады. Көркем образ – әдебиетте, өнер салаларында өмір шындығын, қоғамдық құбылыстарды, табиғатты, адам тұлғаны бейнелеп көрсету тәсілі. Әдеби шығармадағы адамның көркем образы өзіне, оның бой-тұлғасындағы, кескін-кейпіндегі, жүріс-тұрысындағы, қимыл-өрекетіндегі, ойлау-сөйлеу әдетіндегі өзгеше сипат-белгілерді нақтылы суреттеу арқылы жазушы типтік қасиеттерді, яғни қоғамдық жолдай тұтызған, басқаларға ортақ, жалпылық мәні бар ерекшеліктерді айқын танытады.

Реалистік көркем бейне типтендіру тәсілімен жасалады. Жазушы көптеген адамдарға тән қасиет-сипаттарды жинастырып, екішеп, іріктеп алып, бір адамның бойына сыйғызып бейнелейді. Сонда кейіпкердің кескін-тұлғасы, характеріндегі жекелік, көпке ортақ жалпылық қасиеттері де жалпылық ерекшеліктерімен қатар, айқын беріледі.

Көркемділік – өнер шығармаларының өзіндік ерекшелігі, эстетикалық сұлулығы, дүниені, болмысты сипаттап сөйлетудегі суреттілік, бейнелілік, өрнектілік. Бұл суреткердің өмірдегі әдемілікті көре білуі, шебер бейнелеуі, ой сезімін, толғанысын әсерлі жеткізуі, қимыл байлығы, шығарманың күллі суреттегіш, бейнелегіш құралдарының іштей жарасым-үйлесімі, мазмұн мен пішінінің тұтастық-бірілігі.

Көркемдік шындық – өмір шындығының жазушының ой елегінен, творчестволық көрігінен өтіп, қорытылып, әдеби шығармалардағы бейнеленген, көркем суретке айналған қалпы; жазушының өмірдегі шындықты кең толғап түсінуі, терең сезінуі, оған өз қатынасын білдіруі арқылы туатын нәрсе. Көркем бейне әдіс тұрғысынан реалистік және романтикалық образ деп, тек тұрғысынан эпикалық, лирикалық, драмалық образ деп жіктеледі.

Образ

Ол "... эстетикалық мәні бар, ойлан шығару арқылы әрі нақты, әрі жинақты жасалған адам өмірінің суреті";

Әдебиеттегі адам, сөзделгі сурет, шығармада өмір шындығын жинақтау, адам мінезін дараулау, яғни суреттік, суретті сөз, сөзбен салынған сурет образ деп аталады.

Әдеби қаһарман

Тарихи орта сипатын айтақтап, халықтықүлгіде тәрбиелі қасиеттерді жеткізуші, жан-жақты сомдалған толыққанды образ, бас кейіпкер, әдеби қаһарман деп аталады. Ол әдебиеттің идеялық-эстетикалық роліне сай заманның, уақыттың бағыт-бағдарын, арман-мұратын танытушы, автор идеясын жүзеге асыратын бейне болып табылады.

Әрқашанда жақсылық, әділет үшін күресіп, халық махаббатына бөленген Ахиллес, Прометей, Геракл, Муромец, Алпамыс, Қобыланды сынды образдар – әдеби қаһарманның үздік үлгілері.

Әдеби характер

Кейіпкердің мінез бітімі, адамының бойына, психологиясына, қимыл әрекеттеріне тән сан түрлі қасиеттердің бірігіп, біге қайнаған тұтастығын танытатын мінез-құлықкөзгешелігі, жазушы шеберлігі арқылы көрінетін әр кейіпкердің өзгеше рухани әлемі, жан сыры, идеясы, күрес мақсаты әдеби характер арқылы көрінеді. Ол характер деп те аталады. Ол әдеби шығармада күрес-тарғыс үстінде, кейіпкердің іс-әрекеті, ой-ниеті, мақсат-тілегі арқылы көрініс тауып, анық танылады.

Ұлттық характер

Әдеби шығармадағы кейіпкердің ұлттық сипатымен ерекшеленген мінез-бітімі, оның белгілі халықтың өкілі екендігін танытатын психологиялық және ойлау, сөйлеу өзгешелігі, жалпы адамдарға тән дүниені ұлттық түсінікпен қабылдау және олардың әдебиет пен өнер туындыларында айрықша көрініс табуы ұлттық характер деп аталады. Ол қоғамдық, рухани, экономикалық және саяси жағдайларға сәйкес қалыптасқан тарихи категория болып табылады.

Көркемдік ойлау

Өнер туындысын жасайтын және одан эстетикалық нәр алып қабылдайтын ақыл-ой қызметінің ерекше түрі, дүниені көркемдік тұрғыдан игерудегі рухани қабілет көркемдік ойлау болып табылады.

Образдылық, сезімділік тұрғыдан әлемді тану, адам болмысына үйілу, тіршілік тұрмыс мәнісін бағалау, көңіл күй, қиял арқылы жүзеге асатын суретті, бейнелі ұғымдар синтезі;

Көркем сананың эмоциялық белсенділігі, эстетикалық сезімнің көмегімен, сергектігі, тез, шапшаң шабыттану, болашақтық, тұтаңыштық, ықтималды ойлау қабілеті.

Көркемдік қиял, творчестволық фантазия, ойдан шығару

Суреткердің өмірде болатын, болуы мүмкін нәрселерді қиял арқылы елестету қабілеті;

өмірде кездесетін, болуы мүмкін құбылыстарды ойша елестетіп бейнелеп көрсету, яғни адам бейнелері мен өмір суреттерін түгелдей ойдан шығару, шындықты сұрыптау, саралау;

таңайып сипаты бар, болмыста дәл сол қалпында кездеспейтін, тек қиял елестетумен тұтан көркемдік бейне жасау.

Суреткердің өмірде көрген-білгенін ойша өңдеу, қорыту, жинақтауы;

Суреттелер шындықты сұрыптау, саралау;

Шындыққа суарылған адам тұлғасын әрі жинақтау, әрі дараулау тәсілі.

Романтикалық образ– негізінде қиял жататын образ. Баяғы көне дүние әдебиетінде, мифте, ауыз әдебиетінде жиі кездеседі. Бұл–өмірде кездіре жок, бірақ болатын дерекке негізделген образдың түрі, яғни биік арманға құлаш ұрған кейіпкер.

Реалистік образ– әдебиеттегі адам бейнесінің ең сымбатты, шынайы түрі. қолмен ұстап, көзбен көргендей затты әрі жақын, мінез-құлқы, іс-әрекеті, қоршаған ортасы, басынан өткізген оқиғалары бәрі өлшеулі, бәрі мөлшерлі образ. Мұнда өмірде болатын, үнемі кездесетін, нақтылы іс-әрекеттермен көрінетін бейне суреттеледі. Бұл–өмірдегі бірнеше адамнан жинақталып, творчестволық қиялға суарылып шығарылған типтік образ.

Эпикалық образ– кескін-кейп, мінез-құлқы, іс-әрекетімен тұтастай көрінген әрі толық жинақталған, әрі әбден дараланған тип; көркем бейне жасаудың портрет, мінездеу, диалог, монолог және т.б. амалдары көп қолданылып жасалатын образдың түрі; адамының кескін-кейпін, ішкі дүниесін, іс-әрекетін кең суреттеп, мол көрсететін, теренді жан-жақты танытатын образ.

Лирикалық образ– сыршыл өлең жырлардағы ақынның өз бейнесі, оның ішкі бітімі; ақынның мың ирім көңіл-күйінен, назік сыры мен ерекше сезімінен өріліп жасалған өзгеше кейіпкер, оның субъективті көңіл-күйінен, сан иірім сұлу сыры мен сезімі арқылы жасалатын образ; адамының аса терең назік ашылатын ішкі сыры, мінез-құлқы, жан-тұяғы айрықша әсем айшық табатын образдың түрі.

Драмалық образ—өмірдің өзінде, сахнада көзбе-көз, қолма-қол жасалатын; тірілермен тірілерше диалдасып, оларды қолма-қол күлдіріп не жылатып, тікелей ықпал жасап, тебірентетін; шипеленіскен тартыстар мен қым-қияш қимыл-әрекеттер арқылы жасалатын образ.

Образ жасаудың тәсілдері

Юмор-өмірдегі кісі құлгерлік құбылыстардың өңіреті сәулесі; адамдардың, кейпкерлердің кейбір қылықтарын зиясыз ажуалау. Юмор жұртқа тиер зияны жоққұбылыстар мен әрекеттерді жай ғана көңілді күлкіге айналдыру арқылы көркем шығармаға өзгеше эмоциялық жылбық, жарқын, жайдары шырай береді.

Сатира-өмірдегі керексіз, кесір құбылыстарды қаза қопару, қағып-сілкілеу; келенсіздікті, кері кеткендікті көптің алдында мысқылмен түйреу, сықақ ету. Сатира арқылы суреткер өмірде кездесетін зиянды жайттарды, қулық пен сұмдықты екіжүзділік пен мансапқорлықты аяусыз әшкерелейді. Сол арқылы күні өткеннің, тозып біткеннің кедергіге айналғанын аңғартып, адам бойынан жиреніш шақырады.

Кекесін (ирония)—сөзді тура мағынасында айтылғандай қолдана отырып, бірақ оған қарама-қайшы мағына беру, сөйтіп ойды әзіл-қалжымен зиясыз айту тәсілі. Бұл-жағымды, жылы сөздермен жағымсыз мінез, іс-әрекеттерді көрсететін тапқырлық; қарама-қайшы жайларды тартыстыру арқылы ойды жасырын түрде жеткізе білетін шеберлік; жоқ жақсылықты өң-өтірік бар ету арқылы әдейі сол нәрсенің орнын ойсырата көрсету, объектіні талқек ету; кемшілікті, мін-мүлтікті астарлап, перделеп сынау, сықақтау, мысқылдау, кекету.

Мысқыл (сарказм) өлең-ашы кекесінді көбінесе бүкпелемей, сыпайыламай, ашық, тура айтатын өлең; әзілінен әшкерелеуі, әсірелеп шенеуі басым келетін өлеңді шығарма; бастан-аяқөтір уытты сөз, сайқымасақ және күлдіртілі кекесін араласып келіп отыратын өлең. Мұнда объектіні талқек етіп қана қоймай, оның дерменсіз бейшаралығын кіріптар күйкілігі, құр кеуделігін әшкерелейді.

Жасау тәсілдеріне қарай образдардың түрлері

Фантастикалық образ— қиялдан туған қаларман, адамның ақиқатқа ұқсас арманында бедерленген, көпке ортақ бйік мақсаттарға, асқақ армандарға, асыл мұраттарға тамыр тартатын, әр қиялдан ғана тұмайтын бейне. Бұл-халықтың тілегі, арманы адамның табиғатқа ие болу, табиғатты өзіне бағындыру, адамның күшті болуы ниетінен туған образ.

Трагедиялық образ—адамдық пен жауыздық арасындағы ымырамыз күрестен, адам жеңіп болмас ауыр жайларды әдеби шығармада жинақтаудан туатын образ. Ол өмірде де, өнерде де юморлық, сатиралыққұбылыстарға қарама-қайшы қатерді, қайғылы жайларды, қазаны бастан кешеді. Көбінесе әділет үшін күресетін, зұлым күштердің зорлығына мойынсұнбайтын, сол жолда опат болуға әзір. Қол жағдайда арманына жете алмай опат болса да, басқалардың кеудесіне үміт отын тұтатып, батыл күреске үндейді. Бұл — мұрат, мақсаты жолында әр түрлі кедергіге ұшырап, тұйыққа тірелетін көбіне өмірін өзімен аяқтайтын образ.

Геройлық образ— ұнамды кейпкер, адамға тән небір тамаша еңіштардың синтезі секілді сом әрі өз дәуірінің ең алуы, асыл мұраттарынан туған тарихи тұлға. Бұл-өз дәуірінің шындығы мен сипатын сәулелендіретін типтік тұлға, ұнамды қаларман; өз тұлғалығының билігін өз қолына алған, дүние тұтқасын ұстаған азат, сара сипатын адам; қоғамдық, адамдық бйік мақсат жолындағы өрлік пен өрлікке ие қайсар қаларман. Еңбек пен күрес адамының көркем өлеңбеттегі ең көрнекті типі, дұғатты түрі, бйік үлгісі.

Әдебиетте адам бейнесін жасаудың амалы алуан түрлі. Ол сөздігі суретпен ғана бітпейді, көркем бейне жасауға қажет өмірлік материалды жинақтаудан әдеби тұтанғы даралауға дейін барады.

Шындықты көркем жинақтау жайлы әр тарап пікірлер бар. Дүрысында, типтендіру деген — суреткердіңіс жүзінде өмір шындығын өз дүние танымы тұрғысынан белгілі бір уақыт пен кеңістікке, өлеуметтік орта мен дәуірге сай тандап іріктеуі және жинақтауы, сол арқылы өзі жасап отырған бейнені сомдауы даралауы болып табылады. Ысқақша айтсақ, ақиқат өмірдегі тірі кісілерден әдеби шығармадағы жанды бейнелер тұтылуы аса қиын, күрделіарқашан тың, тынымсыз көрекеті. Суреткер өзі көркем бейненіңқұны мен қасиетін қасаңқағидаға қарап белгілемейді. Оныңөмірдегі жанды деретіне қарап бағалайды.

Жазушыға тип жасау үшін кереті — тірі мүсін, прототип (грекше prototipon—түп, төркін бейне). Жазушыныңөмір шындығын көркем жинақтауы, яки әдеби бейнелерді типтендіру әрекеті, көбіне, әр типке прототип табудан басталады.

М.Әуезов эпопеясыныңәр типініңөмірде моделі — прототипі болған. С.Мукановтың “Ботакөз” романындағы Амантайының түп төркіні — Амангелді, Баулан Шолағы өмірдегі Баулан Шолақтан, Шоқаны — Шоқаннан, Сәкені — Сәкеннен туды. Ғ.Мүсіреповтің Ақаны мен Қайрошы да сондай. Х.Есенжанов, І.Есенберлин трилогияларындығы типтер ше? Бөрінің негізінде прототип жатыр. Задында

прототип реалистік шығармалардағы көркем бейнелерді нанымды етудің, шынайлықты шынайылаудың құралы. Дәл осы себептен болуға тиіс, қылқалам шеберлерімен сөз зергерлерінің бірқатары өздерінен де жасамақ болған типтерге өмірден әдейі прототип іздеген.

Бірақ реализмге дейінгі классицизм мен романтизм өкілдері прототипті көп пайдалана қоймаған. Типтің түп нұсқасын прототиптен табу – шынышыл суреткерлерге тән мінез. Прототип жөнінде орыс әдебиетінен де, қазақ әдебиетінен де қызықты мысалдарды көптеп келтіруге болады.

Сонымен прототип дегеніміз – жазушыға тип жасау үшін қажет тірі мүсін; Әдеби кейіпкердің ақиқат өмірдегі негізі.

Бірақ суреткер бір ғана модельмен қанағаттанбайды, бір типті бірнеше прототиппен жинақтап жасайды. Мысалы, С.Мукановтың “Мөлдір махаббат” романындағы Бәтестің өмірдегі прототипі – Бәтима Мақашқызы және әйелі Мәриям Қожахметқызы, Ж.Аймауытовтың сүйікті кейіпкері Қартқожаңының өмірдегі прототипі жазушының замандаасы Қартқожа Тоғанбаев пен автордың өзі.

Типтік тұлғаны жинақтау, көркем бейнені даралау процесі, міне, осылай басталады.

Жинақтау үшін суреткерге талғампаздық керек. Жазушы көркем бейнені жасауға керек өмірлік материалдың өзін сұрыптап, саралап пайдаланады. Мысалы, Э.Хемингуэй әдеби творчествосының айберітке бағайды. Айберітін 1/7 ғана су бетінде, қалған бөлігі су астында екені белгілі. Қаламгердің туындысында көрсеткен жайларынан көрсетпеген жайлары әлдеқайда артық, көп болғаны жақсы. Шығармаға қажеті шамалы, “алып тастауға болатын нәрсені бәрін алып тастай берген жөн. Олар су астына кетеді де, біздің айберімізді орнықтырып, нық бекіте түседі”, – дейді жазушы.

1957 жылы “Абай жолы” эпопеясын талқылау қорытындысында М.Әуезов те көркем жинақтау, талғампаздық, әдебиеттегі адам бейнесін жасауға қажет материалды сұрыптау жайлы айта келіп: “Төрт том “Абай жолы” үшін жинап, жинақтап және сұрыптап пайдаланған материалымнан әлі де дәл осындай 4 кітапқа жететін материал пайдаланылмай артыққалды”, – деп еді. Талғам жоқ жерде жинақтау, демек типтендіру жоқ. Сонымен, әдебиеттегі шынайлықты, яғни адам образын жасауға қажет өмірлік материалды жинақтау (обобщение) тек типтендіру тәсілімен ғана жүзеге асырылады.

Шынайлыққұбылыстарды типтендіре жинақтау арқылы суреткер болашақ образдың немесе типтің жалпы бітімін, тұлғасын қалыптастырады, оның ішкі ерекшелігін ашып, мінезін даралайды. Әрбір

әдеби тұлғаны өз ортасынан адам ретінде бөлек, оқшау танытып тұратын, оның тек өзіне ғана тән, өзгелерде жоқ және қайталанбайтын психикалық ерекшеліктері болуы шарт.

Тип, типтік, типтендіру

Суреткердің өмір шынайлығын өз дүниесі танымы тұрғысынан тандап іріктеуі, жинақтауы;

Жазушының белгілі бір уақыт пен кеңістікке, әлеуметтік ортаға сай көркем бейнені сомдауы, тұлғаландыруы, даралауы;

Әдеби шығармада жанды бейнелер тұтызудың күрделі, тынымсыз қорықтаты;

Әбден жинақталған жалпы әрі әбден дараланған жалпы тұлға;

Өзі секілділердің бәріне ұқсайтын әрі өзінен өзге ешкімге

ұқсамайтын дара тұлға;

Әдебиеттегі бір адам арқылы өмірдегі мың адамды бір-аққамтып таныту.

Көркем бейненің жасалуында қолданылатын негізгі суреттеу тәсілдеріне портрет, мінездеу, кейіпкер типі, монолог және диалог жатады.

Портрет (франц. *Portrait*-бейнелентен) – бір қалыпта тұрмайтын, өзгеретін, қозғалатын жанды келбет, тірі кескін; әдебиеттегі адамның сырт бітімін, кескін-кейпін, жүріс-тұрысын суреттеу, яғни әдеби кейіпкердің сырт көрінісін, кескін-кейпін, бой тұлғасын суреттеу; адамның бет-әлпетін тұлғас бейнелемей, көбінесе жекелеген ерекшеліктер, есте қаларлықтай сипат белгілер, көркемдік детальдар арқылы көрсету.

Мінез, тура және жанама мінездеу

Мінез дегеніміз адамның ішкі болмысы, белгілі қоғамдық жағдай қалыптастырған қоғамдыққұлық; ішкі бітімі, барлық психологиялық ерекшеліктерінің жиынтығы.

Тура мінездеу – кейіпкердің ішкі бітімін бар болмысымен төтеден сипаттау. Ал жанама мінездеу дегеніміз кейіпкердің ішкі болмысын сөзге қатысы бар өзге заттар арқылы суреттеу.

Адамның сезімін, күйін не сүйін халін суреттеу дегеніміз – адамның ішкі тұңғыш тереңін, адамға тән құштарлықтың күшімен анық; адам психологиясының көзге ілінбес назік қалтарыстарын қолпара көрсету, сондай-ақ әдеби образды оқырманның жан жүрегін баурап алар құдіретті күшке ие ету.

Монолог (грек. *monologos*, *monos* – бір, *logos* – сөз) – әдеби шығармадағы кейіпкердің ішкі көңіл-күйін білдіретін толғау сөз. Мұнда кейіпкердің өзін-өзі сырласқандай ойланп, толғанғандай болып

айтатын, адамның ішкі сырын, көңіл-күйін, психологиясын терең ашып көрсетуге ыңғайлы сөзі беріледі.

Диалог (грек.*di*-екі *logos*-сөз.), **сөйлестіру**—әдеби шығармадағы екі кейіпкердің немесе бірнеше адамның сөйлесуі; әдеби шығармадағы кейіпкерлерді сөйлестіру тәсілі; шығармадағы тартыс-қақтығыстардың шиеленісіп-өрістеуімен тығыз байланысты кейіпкерлер сөзі; жазушының кейіпкерді мінез-бітіміне, ой-өрісіне орай сөйлестуі.

Пейзаж (франц.*Pays*-ел, жер)—әдеби шығармадағы жара-тылыстың әсем көрінісі, көркем бейнесі; табиғатты адамның көңіл-күйімен ағастыра суреттеу; кейіпкер басындағы қуанышты я мұңды күйлерге ыңғайлап, уақыт пен кеңістіктің дерегі болып табылатын қоршаған ортаның алуан сипатын беру.

Бақылау сұрақтары:

1. Көркем бейненің әдеби әдіс тұрғысынан түрлері.
2. Көркем бейненің әдеби тек тұрғысынан түрлері.
3. Көркем бейненің әдеби тәсіл тұрғысынан түрлері.
4. Өнердегі типтілік, типтендіру процесі деген не?
5. Тип пен прототиптің арақатынасы қандай?
6. Образ жасаудың портрет, мінездеу секілді жолдарына сипаттама беріңіз.
7. Образ жасаудағы ішкі монолог пен диалогтың және пейзаждың қызметі қандай?

Утқырып. КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫҢ КОМПОЗИЦИЯСЫ МЕН СЮЖЕТІ

1. Композиция туралы түсінік.
2. Сюжет туралы ұғым.
3. Сюжеттік элементтер немесе сюжеттік даму кезеңдері.
4. Композицияның сюжеттен тыс элементтері: пролог, эпилог.
5. Композиция мен сюжеттің бірілігі және айырмашылығы.

Композиция (латын.*Compositio*— құрастыру, қиыстыру)—көркем шығарманың құрылысы; әдеби шығарманың сыртқы түрінің ғана симметриясы емес, сонымен қатар ішкі сырының да гармониясы; сюжеттің өрбу кезеңдерін жүйеге түсіруімен қатар сюжеттен тыс нерселерді де өзара қиыластырып белгілі бір арнаға салатын ұғым; сюжеттік дамудың кезең-кезеңдерін тәртіпке салып, реттеп, қиыннан

қиыстырып тұратын нәрсе; шығармадағы барлық бөлшектері бір ғана бүтінге тұтастыру, бәрін бір ғана нәрсеге — негізгі идеяға бағындыру.

Әдеби шығарманың композициялық құрылысының ұтымдылығы сөз болатын мәселелерді, суреттелетін жағдайларды, кейіпкерлердің іс-әрекетін талғап, тандай білу, оларды екшеп, сұрыптап алу, қисынын тауып қиыластыра білу шеңберіне жатпаса келеді және, түгеп келгенде, бұл жазушының қандай шиеленіскен жағдай болса да түйінін тауып, ақ пен қараны ажыратып, не нәрсенің мәніді, маңызды екенін терең түсініктің көрсеткішіне байланысты болады.

Композицияның көркемдік қуаттылығы — әдеби шығармада не айтылғандығы қандай маңызды болса, неікәйі тұста айту, әр түрлі жолдай, уақыттың, іс-әрекеттің қайсысы бұрын, қайсысын кейінірек бағыттау — бұлардың да үлкен мәні бар. Айталық, басты кейіпкер шығарманың бойында үлкен жігерлілік, алғырлық танытып келіп, ал енді ең соңында өмірден торығып, түйінгендей болса, бұдан тұатын әсер бір түрлі де, егер осындай торығу, өзінен әлсіз сезіну шығарманың орта тұсында болып, кейіпкер қайта сергіп, серпіліп, өзінің ширақ, күрескер қалпына келсе, шығарманың соңында ол осындай күйде болса, мұның оқырманға әсері мүлде басқаша болатыны түсінікті.

Әдеби шығармадағы жеке бөлім, тараулар уақыттардың ағасы, жалғастығы, кейіпкердің ортақтығы арқылы бірігіп, тұтастып жатады. Композициялық тәсілдер алуан түрлі. Солардың ішінде екі нәрсені ерекшестіре суреттеу немесе қарама-қарсы қойып суреттеу жиі кездеседі. Бұларға қоса, шығарманың композициялық құрылысын белгілеуде елулі орын алатын ерекшеліктер: уақыт автордың, автордан басқа бағыттаушының атынан айтылуы немесе кейбір тұстарда болған жағдайлар шығармадағы кейіпкердің көзімен көрген қалпында алынып, соның ұғым-түсінігі арқылы берілуі.

Сюжет (франц.*Sujet*-зат) — көркем шығарманың мазмұнын ашып, мазмұнды пішінге көшірудің негізгі түрі, жолы немесе тәсілі; адамдардың өзара қарым-қатынасы, байланысы, қайшылықтары, жек көру, жақсы көру, әр характердің, типтің өсу, жасау тарихы; өзара жалғасқан оқиғалардың тізбегі, біртұтас желісі; өмірлік тартыс, конфликт, кейіпкерлердің қарым-қатынасындағы қақтығыс. Ол тартыс, конфликт әр түрлі адамдардың іс-әрекетіндегі немесе ой-сана, көзқарасындағы қарама-қайшылық. Мұндай қайшылықтар әр түрлі қарап бағалауынан да жақсы аңғарылады. Кейіпкерлердің қақтығысы қағайда қоғамдық өмірдегі күрес-тартыспен қиысып жатады, жеке адамдардың іс-әрекетінен, талпырынан оқырмандар заманның, дәуірдің шындығын көріп, әлеуметтік

кайшылыктардың сырын ұғады. Шығармадағы қактығыс-тартыстың (конфликт) өрістен дамуы үстінде кейіпкерлердің қимыл-әрекеттері, ой-сезімдері, сөздері арқылы олардың характері ашыла, айқындала түседі. Сюжеттің жүйелі тұтастығы да, сондай-ақ жеке-кеңіс сәттері, яғни бастамасы (экспозиция), шиеленесуі, шарықтау шетіне жетуі және шешілуі — аяқталуы да өмірлік тартыс, қайшылықтың даму-өрістеу заңдылықтарына сәйкес келіп отырады. Уақиға желісі болған соң, тартыс болған соң оны қандай да бастауы, өрістеп, шиеленісіп, шарықтағын кезі, аяқталуы болатыны түсінікті. Және мәселе уақытаның жөй ғана аяқталуында емес. Көркем шығармадағы қактығыстар, жеке суреттер-картиналар арқылы толысып, марынасы кеңейе түсетін оқиға тізбегі бара келе логикалық тиынақтық тауып, негізгі шиеленіс-тартыстың түйіндерімен шешіліп, бөрі-бөрі бір арнаға құйылып барып тынуы, сол арқылы шығарманың негізгі идеясы әсерлі толық ашылуы аса қажет.

Сонымен бірге кейде сюжеттің бөташары ретінде аңдату (пролог), ал соңында қосымша түрінде үстемелу (эпилог) суреттемелер беріледі. Олардың болуы шартты емес, қажет деп саналса ғана, сюжетке тікелей байланысты болмаса да, жанама эпизод етіліп беріледі.

Әрине, сюжеттің атаптан тұстары, өз алдына оқшауланып көрінісін бөлшектерінені бір қалыппен жасалмайды, өмірдегі нақтылы жағдайларға орай сан түрлі болып құбылып өзгеріп отырады. Сюжеттің мағыналық мүмкіндігі баяндалатын оқиғаға қатысты кейіпкерлердің әрекеті, мінез-бітімі, яғни, характерлері бейнеленуі арқылы ашыла түседі. Тегінде сюжетті оқиға желісінің құр қанқасы, құлабасы ғана деп қарамай, сол оқиғалардың байланыс-жалғастығы, өрбу-өрістеу кезеңдерінің тұтаққан ағым-арнасы деп түсіну дұрыс. ырақ.

Қалай десек те сюжет пен кейіпкерлер, олардың характерлері арасында тығыз байланыс, сабақтастық бар. Өйткені оқиға дегеніміз адамның басынан кешетін жағдайы, немесе, бірнеше адамдардың қарым-қатынасының көрінісі. Ал адамның мінез өзгешелігі, характері оның істеген ісінен, қимыл-әрекетінен айқын танылатыны және таласыз.

Ал кейбір шығармаларда кейіпкерлердің характеріне, психологиясына тереңірек бойлап, өмір шындығын ашып көрсетудің орнына, баяндалып отырған жағдайларды ешбір зерлеп, зерттеп жатпай, оқиға желісінің қызықталп, соның ішін қуып кету де кездесетінін де мойындауымыз керек. Бірақ бұл көркем өнердің талабы емес, көбінесе жазушының талғампаздық шеберлігінің жетіспеуінің нәтижесі. Сюжеттің қызықты, оқиғаны қызықтырмайлап, бірыңғай баяндау детективтік

және шығармаларында ғана болмаса, басқандай әдеби туындыларда кейбіреуіне ұтымды бола қоймайды.

Көлемді шығармада оқиға желісі бірнеше тарауға бөлініп, қарапаса өрбіп, бір-бірімен жалғаса келіп, бір арнаға құйылады. "Түменші Онегин" романында Онегин мен Татьянаның ара-қатынасы, Онегин мен Ленскийдің қатынасы-қатығысы, Ленский мен Олганың ара қатынасы — бұлар сала-сала оқиғалар тізбегі.

Сюжет — бірнеше адамдардың қарым-қатынасындағы белгілі бір көлем, әлеуметтік тартыстың бір көрінісі, сюжеттің аяқталып бітуі дегеніміз баяндалып отырған оқиғалардың бір арнаға сайып, өз шешімін табуы. Алайда сюжеттің аяқталуы, тиынақтылығы әр шығармада әр түрлі және мұнымен белгілі дәрежеде шартты нәрсе деп түсінген дұрыс. Көп жағдайда шығармадағы оқиғаларды одан әрі ұластырып, жалғастыру мүмкін болса да, жазушы баяндауын соза бермей, қайырады. Өйткені оқиғаға қатысқан кейіпкерлердің өмірін үнемі сарқа баяндау мақсат емес. Жазушы бір не бірнеше оқиғаны суреттеу арқылы кейіпкерлердің характерін, мінез-бітімін айқын айтып көрсетуі тиыс. Мәселе кейіпкерлердің әрекетін бейнелеу арқылы, мінез-сипатын намыды түрде көрсету де. Нәтурым кейіпкерлердің характерлері, бейне-тұлғасы дараланып, әсерлі көріне, соңурым шығарманың сюжеті тиынақты аяқталғандай сезіледі.

Романдарда оқиға біріне-бірі ұласып, жалғасып кете береді де, өмірмен шексіз, шексіз өмір ағысын көріп отырғандай әсер алады. Кейде тіпті шығарма аяқталып біткен тұста да баяндалған кейбір жәйттер, оқиғаның жеке түйіндері толық анықталмай қала береді. Осындай ерекшеліктерді ескеріп, кейде мұның прозалық туындыларды "аппак роман" (открытый роман) деп, басқа топқа жатқызып, түзеуімізді аяқталғанды "тұйық роман" (закрытый роман) деп ажыратып, бөлшекше қарастырады.

Тартыс, конфликт (латын. *Conflictus* — қактығыс, айқас) — өмірдегі қайшылықтардың көрінісі; адам тіршілігіндегі түрліше қарама-қайшылықтардың, керектар құбылыстардың өнер туындысында жинақталуы; адамға тән әр алуан көзқарастар, идеялар, сезімдері, пайымдары, іс-әрекеттері қайшылықтардың көркем шығармадағы көрінісі; көркем шығарманың идеялық мазмұнындағы үйлесім желі, көлем, арқау; күллі өнер туындысына тіршілік беріп тұрған жұлын, жүйіс.

Сюжетті шығармалардағы композицияның кезеңдері

Сюжеттің басталуы, экспозиция (латын. *Expositio* — дейктемес) — өмір қайырмаңдар өзара қарым-қатынаса көшпес бұрынғы хал-

жағдай, тіршілік; шығарманың сюжеттік желісіндегі өмірлік тартысқа тікелей ықпал етпейтін, тек мезгіл, мекенге мезгіу жасайтын сюжеттің өрбу кезеңі. Мұнда жазушы оқырманды болашақ оқиғалар орнымен, адамдар тіршілік етер ортамен ғана емес оқиға, тартыс басалмас бұрын оқырмандарды елмен, жермен, кейіпкерлердің бұған дейінгі өмір тіршілігімен таныстыру.

Сюжеттік байланыс (завязка)—адамдар арасындағы әрекеттің басы; тартыстың басталуы, шығарма арқауындағы негізгі оқиғаның өрбуі туындау себебі. Бұл—шығарманың сюжеттік желісіндегі өмірлік тартысқа тікелей ықпал жасайтын оқиғаны өрбу жолына салатын кезең.

Шиегеніс (сюжеттік даму)—сюжеттегі тартыстың кезеңі, оқиғаның күрделеніп, қиындай бастаған тұсы. Сюжеттің бұл сатысында оқиға барысындағы негізгі түйіндер түйіліп, кейіпкерлердің ара қатынасындағы қайшылықтардың айқындала түседі.

Шарықтау шеті, кульминация (латын.*Silmen*-шын)—сюжеттік дамудың ең жоғарғы сатысы, адамдар арасындағы қимыл әрекеттің мейлінше күшеюі; шығармадағы драмалық тартыстың өрістеп шыққан биігі. Бұл—образдар айрықша танылып, адам мінездері жан-жақты ашылатын композицияның аса жауапты тұсы. Жазушы мұнда сюжеттің күллі кезең-кезеңін тұтастырып, белгілі бір үндістікке әкеледі, сондай-ақ шығармада суреттелген барлық шындыққұрылыстар мен өзекті оқиғаларды шоғырландырады.

Шешім (развязка)—суреткердің суреттеп отырған өмір шындығына шығарған “үкімі”; адамдар арасындағы қарама-қарсы тайталастардың, күрделі күрестердің бітуі; шығармадағы оқиғата қатысушылардың ең ақырғы хал күйі, күллі құбылыс, көріністердің соңғы сахнасы; түрліше талдырлар тартысынан туған нақты нәтиже.

Финал (латын.*итал. Fin*-аяғы, соңы)—әдеби шығарманың аяқтамасы, ең соңғы эпизоды, суреттеме; өрістеп дамып, денгейіне жете шиегеніс, ақырына жеткен сюжет, фабуланың соңғы түйіні; шығарманың идеялық мазмұнын айқындау жағынан ерекше маңызды, салмақты аяқтамасы; шығарма мазмұнының тегіті, логикалық тиынақтылық табатын соңғы шешім.

Композицияның сюжеттен тыс элементтері болады:

Пролог (грек.*prologos*-алғы сөз)—көркем шығармаға кіріспелердің бір түрі; шығармадағы негізгі сюжетке дейінгі оқиғалар баяндалатын кіріспе; бас кейіпкердің өткен өмірінен көрініс беретін сюжеттен тыс нәрсе; көркем шындықты қабылдауға дайындық, оқырманды баурап

сюжеттің суреткерлік тәсіл; композицияға орнымен орайласатын, жіксіз жылдамдығын бөсташар.

Эпиллог (грек.*epilogos*-соңғы сөз)—көркем шығарманы қорытудың бір түрі; өзекті оқиғалар біткеннен соңғы басты қаһармандардың одан арғы хал-күйінен мәлімет беру; тартыс аяқталып, оқиғалар біткеннен кейінгі негізгі кейіпкерлердің хал-күйінен хабарлар ететін сюжеттен тыс нәрсе.

Негізгі сұрақтары:

1. Композиция көркем шығарманың құрылысы дегенді қалай түсінесің?
2. Сюжет деген әдеби терминге сипаттама беріңіз.
3. Сюжетті шығармалардағы композицияның кезеңдері қандай?
4. Композицияның сюжеттен тыс элементтері пролог пен эпиллогтың көркем туындыдағы орны туралы айтыңыз.

Ултықаралық КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫҢ ТІЛІ

1. Тіл — қатынас құралы. Тілдің жалпыхалыққа қасиеті.
2. Жазушының тіл байлығын игеру жолдары.
3. Поэтикалық тілдің ерекшеліктері.
4. Тілдің тура және ауыспалы мағынада қолданылуы. Тропарлар (жаңару және құбылу).

Тілдің жалпы адамзат қотамында атқарар қызметі орасан зор. Тіл—сөйлеудің, ойлаудың құралы. Сөйлеу құралы деген—қарым-қатынас деген сөз.

Ойлау құралы деген — ақыл-парасат, интеллект, ғылым-білім, әруахы, әдебиет, мәдениет, таным, тағнам тіл арқылы дамиды деген сөз.

Тіл мен ойлау бір-бірімен тығыз байланысты. Ойлау да тіл арқылы жүзеге асады. Тілдің жеке адамдардың еркінен тыс туу, қалыптасу, дамуы бар. Бір кездеті ым, одан кейінгі түн адамдарының еңбектерінің нәтижелерінде туған, адамдардың ойын ербітер қозғаушы күш болған. Ұзақ тілсіз қарым-қатынас жасау мүмкін емес те, қарым-қатынассыз жалпы қотам болуы мүмкін емес. Тілсіз ым, тілсіз үн—әшейін қарапайым ұғымдар маңында ғана түсінісу, ал өзара ойлау, пікірлесу, сырласу тек тіл арқылы ғана мүмкін еді. Міне, осы ретпен туған адам баласының тілі адам қотамы дамыған сайын дамып, байыған сайын байып келе жатыр. Тіл заңы—объективті заң.

Тіл, сөз жайын тексеретін ғылым үш түрлі: тіл білімі, стилистика, көркем сөз теориясы. Бұл үш сағаны бір-бірінен ажырата білу,

арқайсысыныңөзіне тән сыр-сипатын айқын тани білу шарт.Әдеби шығарма тіл арқылы жазылса, тіл сөзден құралады. Әр сөз обаста образдан тұған. Келе-келе көп образдар ұмытылған да, олардан тұған сөздер ғана қалған. Сондықтан образды тіл деген ұғым жаналық емес. Бұл—әр сөздің табиғи қасиеті.

Жазушылар, әдебиетшілер осы қасиеттің күлді “құпиясын”, образдылықтыңішкі сырын, сыртқы сипатын әрі нәзік, әрі терең түсініп, соны қаламгерлік қызметке шебер қолдана білуі тиіс. А.Байтұрсынов өзінің “Әдебиет танымтқышында” сөз өнері адам санасыныңүш негізіне—ақылға, қиялға, көңілге тірелетінін айтып: “Тілдің міндеті—ақылдың аңдауын аңдағанша, қиялдың мензеуін мензегенше, көңілдің түюін түйенше айтуға жарату” деп дәйектейді.

Жазушының тіл байлығын игеру жолдары. Жазушының тілі сұлу, сөздік қоры бай болуы тиіс. Тіл байлығы—мазмұн байлығы деген сөз. Оқырман халыққа тек мазмұнды шығарма керек.

Жазушы өзінің сөздік қорын молайту үшін жалпы халықтық тілдің бай қазынасын терең игеруі тиіс. Тіл байлығыныңқайнар көздері көп. Солардың бірі—сөздердің көп мағыналылығы (полисемия). Әр сөз жеке, атау күйінде тұрып-ақ бірнеше мағынаға ие. Жазушы әр сөздіңар сипаттағы тура һәм туынды мағыналарын жіті айырып, арқайсысын өз орнында ғана ұтымды қолдана алса, ой мен сезімді дәл беріп, осы арқылы шығармаға әсерлі эмоциялық күш дарытады. Баяндау мен суреттеудегі дәлдік жазушы шеберлігінің еңіріқырларының бірі.

Әдебиет—сөз өнері, “тіл—әдебиеттің бас мүшесі” (М.Горький). “сөз—шығарманың негізі материалы” (К.Федин). Сюжетсіз, композициясы ширап жетпеген шығармалар бола береді. Ал тілі нашар шығарма еш уақытта жақсы шығарма болған емес, бола алмайды да. Демек көркем әдебиетте де тілдің атқарар қызметі орасан зор. Тілдің, сөздіңқасиетін ғұлама қаламгерлер жеріне жеткізе айтқан. Мысалы, Абай:

<i>Алыстан сермеп,</i>	<i>Өмірдің жүзі</i>
<i>Жүректен тербеп</i>	<i>Кестенің бізі</i>
<i>Шымырлап бойға жайылан.</i>	<i>Өрнегін сендей сала алмас</i>
<i>Қиядан шарып,</i>	<i>Ыйгенге маржан</i>
<i>Қисынын тауып,</i>	<i>Ылмекке арзан</i>
<i>Тағынғы жесіп қайыран.</i>	<i>Надандар бәйге ала алмас—</i>
<i>Толғауы тоқсан қызыл тил,</i>	<i>Қиналма бекер тил мен жас,</i>
<i>Сөйлемін десеңізін біл—десе,</i>	<i>Көңіліз құлақ ойға олақ.</i>

М.Жұмабаев:

Күш кеміді, айбында ту құлады,

Кеше батыр, бүгін қорқаққұлады.

Жарыққа ұмтылған асыл жандар бұғарда,

Қан сұрыған, жүрек солғын соғарды.

Жарық көрмей жатқан да ұзақ, кең тілім,

Таза, терең, өткір, күшті кен тілім,

Тарап кеткен түрлі бағалардыды бұдырыңа

Аққолыңмен тарта аларсың сен, тілім—деп жазды.

С.Мұқанов тілді, сөзді мылдан ми градустық домнасында қайнап шыққан халықтыңқымбаған да қымбат кеніне теңейді. Олай етпеген жағдайда сөз шығармаға негізгі материал бола алмайды.

Жазушы еңбегіне байланысты творчество азабы деген ұғым бар. Сол аялтың еңлікені—суреткердің сөз үстіндегіқызметі. Шынында да, Д.Толстой айтқандай, “миллион сөз ойлап, соның тек бірін ғана төңдеу—қандай азап”.

Әр сөздің тура мағынасымен қабат, бұрма мағынасы да бар. Бұрма мағынадағы сөзге айрықша астар, юморлық, ирониялық сипат болады.Көркем әдебиетте әр сөздің тура мағынасымен қатар, бұрма мағынасын ұтымды қолдану шығарманыңішкі-тысқы ажарына ажар қосары дауыс.

Көркем сөз—көрікті ойдың көрінісі, құнды сөз құнарлы ойдан туындай, “Ойы нәрсіздің тілі де нәрсіз” (Д.Толстой).

Сонымен көркем тіл жайы—әдебиет туралы ғылымның еңзекті мәселелерінің бірі. Сөз-халыққазынасы. Өмір мен өлім арпалысқа түскен, сұралып соғыс кезінде де 1942 жылы Анна Ахматова тіл, сөз төңірігіне алаңдап былай деп жазды:

Құрсап қала, құрсап нана, құрсап бап,
Қара ормансыз, шаңырақсыз құлсақ та.
Орыс сөзі, сені сақтап қалармыз.
Құлмасыңыз біз бас сағалап, жсан сақтап.
Мөңдір тіндікқа алмасыңыз қан қалып,
Ұрпақ оны айтып жүреді қылып
Мәңгілік!

Р.Ғамзатов: “Егер ана тілім ертеңөлетін болса, мен бүгін өлуге дайынмын!”—деп жазды.

Әдебиет—ардыңісі. Заңында жазушы адам жаман жазуға артануы тиіс. М.Шолохов шын жазушы 100 сөз жазса бірде-бір сөзі жаман не орта болмай, 95-іөте жақсы, қалған 5-і жақсы болғанда ғана шырымыбен бір дәрежеде тұратын биік шығарма тұтыза алады. Көркем шығарманың тілін байыттауға дәл осы тұрғыдан келу керек.

Тіл байлығын қайтару көздерінің бірі

Синонимия ол гректің синонимос – заттас – деген ұғымды білдіретін сөзінен шыққан. Синонимия – дыбысталуы әр түрлі болғанымен, мағынасы бір-біріне жуық, мәніжасас сөздер. Мысалы:

- а) шалшаң, дереу, жылдам, тез, жедел;
- ә) мезгіл, мерзім, мезет, уақыт, шақ, сәт, кез, кезең;
- б) аяқас, шайқас, ұрыс, қағыс, қақтығыс, тартыс, төбелес, тайталас, кескілес;
- в) сұлу, әдемі, көркем, көрікті, келісті, келбетті т.б.

Осы секілді синоним ішінен суреткер өз көкейіндегі сыр мен шындықты дір еткізіп дәл жеткізер еңкежеттісін ғана тандап алады. Синоним сөздерді уақытта бірінің орнына бірін қолдана беруге болмайды.

*Мен кесектегі ердің сойымын,
Кескілеспей бір басылман.*

.....

*Күндердің күні болғанда,
Бас кесермін, жасырман* (Махамбет) – деген өлең жолдарында кескілеспей басылман дегенді мағынасы бір ғой деп төбелеспей қоймаймын десек, өте күпкілі болып естілер еді. Сондай-ақ “бас кесермін дегендігілерім, құртармын” деуге тіпті болмайды. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады.

Омоним – дыбысталуы бір болғанымен мән-мағынасы әр тарап сөздер. Бір сөзде бірнеше мағына болуы, әрине, байлық. Бірақ бұл байлықты аса сақтықпен, абайлап пайдаланған дұрыс. Өйткені омоним сөз өз орнында тұрмаса, ұғымда бұлыратып, түсініксіз етуі мүмкін.

Кейде омонимдер аз, сықак, кекесін өлеңдерде сөзді ойнату үшін қолданылуы мүмкін. Мысалы:

*“Қалқам, жаным, қарағым,
Бетіңе келмес қарағым”* (С.Торайғыров)

Сондай-ақ кейбір аттас сөздерді ақын-өлеңдерінде әр тұста арнайы қайталап, өлеңнің ырғағын, ұйғасын құбылттып әсерін күшейтеді.

Антоним (грекше анти – қарсы, опоза-атау) – бір-біріне керетар, қарсы мағынадағы сөздер. Мысалы: ақ – қара, ұзын – қысқа, алыс-жақын, бар-жоқ, өмір-өлім, алғыс-қартыс, ауыр-жеңіл т.б.

Антонимдер сөз өнерінде де әдеміқолданылып ақынның айтар ойына нық түйін, тұжырым, дәйек бола алады. Мысалы:

Көңілім қайтты доспан да, дұшпаннан да,

*Адамнан кім қалды тірі жанда
Алыс-жақын қазақтың бәрін көрдім
Жаңағыз-жарым болмаса анда-санда*

немесе	
<i>Күлемін де жылаймын, Жылаптың да күлемін. Неге ғана бұлаймын Өзім ғана білемін</i>	<i>Дәл осыны түсінбес, Адамдар бар не шара, Ішіруіс сырты мес, Тас батырды бейшара.</i>
	(Қ.Аманжолов)

*Туған тілім-тірілігімнің айағы
Тілім барда айтылар сыр ойдағы.
Өссе тілім, мен де бірге өсемін,
Өссе тілім, мен де бірге өшемін.*

(Ө.Тәжібаев)

Ақындар әрбір өлең жолындағы антонимдік қарама-қарсылықтар арқылы өздерінің көкейкесті сырларын, одан асса өмірлік ақиқаттарын оқырман санасына сіңіріп отыр.

Ендіше антоним – өмір шындығын өнерде шынайылау тәсілдерінің бірі. Кей шығармалардың атыныңөзінде антонимдік қарама-қарсылық анықтан айдай салып, оқырманға шығарма мазмұнынан хабар беріп тұрыды. Мысалы: “Зұлымдық пен махаббат”, “Соғыс және бейбітшілік”, “Қызыл мен қара”, “Өмір мен өлім”.

Суреткердің сөз қорындағы бір “алтын сандық” – **архаизм** (грекше archaios – ежелгі көне) – бүтінде ескіріп, әдеттегіқолданудан шығып бара жатқан, әсіресе ауызекіқолдануларда кездесе бермейтін көне сөздер. Оларға лингвистер онша үкен мән бермегенімен, әдебиетшілер еңжар қорай алмайды.

Өйткеніәдебиет – әр халықтың көркем тарихы. Әдеби шығарма-ларда бүтінгітіана емес, байырғы тарихи шындықтар да көркем жинақталуы тиіс. Қазақәдебиетінің жұртшылық мойындаған еңүздік туындылары да тарихи тақырыптарға жазылған. Тарихи шығармаларды жазу үстінде жазушы архаизмдерді оратылып кете алмайды. Мысалы, М.Әуезовтің “Абай жолы” дәуірнамасының екінші кітабы былай басталады: “Таң алдында бір ғана сағат мызғығаны болмаса, Абай бұл түндүікжымыз өткізді. Бірақал талған жоқ. Әлі де кітап бетіне үңілуде... Парсы, түрік кітаптары бұны Шираздыңүздікдарындакетеді, Самарқанның минар, ғимараттарына қадағалайды. Мәру, Мейнедтің мұраты, бұлбұлды бақтарына, салқын, самал хауыздарынаүңгітеді. Ұлы ақындар мекен

еткен Ғырат, Ғазна, Бағдаттың сарайларына, медреселеріне, кітапханаларына тартады... Абайды бүтін өзіне үндірген – жаңағы ешлер мен *улаяттардың* дәл бүтінгі көрінісі.”

Осы үзіндідегі жекеленген гүлзар, мазар, хауыз, улаят, т.б. сөздердің архаизмдер екені белгілі. Тарихи шығарманың авторы сол бір өткен дәуірдің тарихи бітімін, болмысын, ерекшелігін, тартымды һәм нанымды көрсету үшін тек сол тұстағы тіл бояуын қалпына келтіруге міндетті. Олай етпейінше бүтінгі оқырманға тарихи дәуір тынысын таныту мүмкін емес. Сондай-ақ суреткер архаизм сөздерді нағыз орны табылып тұрған жағдайда бүтінгімір шыңдығын көрсететін шығармаларын пайдалануына болады. Мысалы, ақын Т.Жароковтың “Күн тіл қатты” поэмасындағы:

Дулыға сыймас басыңда,

Асау күн, келдім қасыңда,—деген өлең жолдарындағы *дулыға*—архаизм сөз.

Ғарышты игеру ғасырының шыңдығын көрсетуге ақынның бағытының батырлары кінетін темірден жасалған бас киімді күнге кигізбек болуы жарасып-ақ тұр. Егер *дулығының* орнына автор бөрік сыймас немесе шипа сыймас басыңа деп жазса, кісі күлерлік оспадалық болар еді.*Дулыға* деген сөз қазір архаизмдік сипаттан арылып, жанарып келеді. Соңғы кезде ол орыстың қасқа деген сөзініңқасқаша баламасы ретінде қолданылып жүр. Архаизмдерді тек қаламгерлер ғана білуі тиіс емес. Жалпы өз халқының тілін, әдебиетін, мәдениетін сүйетін, тарихын кәдірлейтін жұрттың бәріне оны білуі керек.

Неологизм (грекше *neos*-жаңа, *logos*-сөз)— жалпы қоғамдық дамумен сабақтаас тыннан туған соны мағыналы сөздер. Бұлар-суреткердің сөздік қорын байытатын тағы бір қайнар бұлақ. XX, XXI ғасырлардағы ғылым мен техниканыңүшпан-теңіз жаңалықтары тілде бұрын болмаған жаңа атаулар әкеледі. Бірақ неологизмдер – уақытша тілдік құбылыс. Уақыт өте келе неологизмдер жалпы халықтық тілдің бел ортасынан ойып орын алып жатады. Мысалы, XX ғасырдың I жартысында **вагон**, **станция**, **поезд**, **комбайн**, **экскаватор**, **колхоз**, **совхоз**, т.б. сөздер неологизмдер болып есептеледі. Олар неологизм болудан қалғалы қашан? Кейінірек XX ғасырдың 60-жылдары **космос**, **космонавт**, **космодром**, т.б. сөздер пайда болды. Бұлар неологизм болудан қала бастаған шақта олардыңөз тілімізде тамаша баламалары пайда болды. Олар: **ғарыш**, **ғарышкер**, **ғарышайлағы** т.б. деген сөздер.

Жаңа сөздердіңәр тілде оңай тұрақтап, жарасымды орын алғындары да сол тілде бұрыннан бар сөздер негізінде жасалған неологизмдер:**тілші**, **ұшқыш**, **өндіріс**, **үгітші**, **тыңайтқыш**, **хатшы**, **үйірме**, **оқулық** т.б. Бұлар қазақ тіліндегіқашаннан келе жатқан сөздермен жіксіз жалғасып кетті.

Тіл халықтыкі. Жазушы тілді халықтан үйренеді. Сөйте тұра жазушы халыққа тіл үйретуге тиіс. Кезінде бұл мәселеге жазушылар М.Горький, М.Әуезов айрықша мән берген болатын. Ақын І.Жарлығалиев бұл мәселеге XX ғасырдың 60-70 жылдарында біраз еңбек сіңірді. Ол орыс тіліндегі**морозное**, **холодильник**, **остановка**, **лифт**, **парк** т.б. басқа сөздерді**балмұздақ**, **тоназдытқыш**, **авлама**, **жипжай**, **саябақ** т.б. деп аударып, қазақ тілінде әдемі баламалар жаңа сөздер жасады.

Кейде тың сөздер басқа тілден орынсыз енген сөздермен де шектесіп жатуы мүмкін. Олар неологизм емес, варваризмдер болып есептеледі. Варваризмдердіқолдану артықшылық емес кемшілік. Варваризмдер басқа тілдерден орынсыз енген сөздер.

Диалектизмдер - белгілі бір аймақтарда ғана қолданылатын жергілікті сөздер. Орымен қолданған жағдайда көркем шығармаларда бұлар да едәуір қызмет атқарары сөзсіз. Кейде әдеби тіл жергілікті сөздер арқылы байып отыратын жағдайы бар. Мысалы, орыстың *гостиница* деген сөзіқонақүй деп аударылып, *гостинное* деген сөзін қалай аударуы мәселесі тілшіталымдар арасында едәуір сөз болды. Профессор К.Аханов онтүстіктің мейманхана деген диалектісін балама етіп алуды ұсынды. Көркем әдебиетке диалектизмдер кейіпкерлер тілінде кездеседі. Мысалы, М.Әуезов “Өскен өркен” романында, С.Мұқанов “Сырдария” романында Онтүстік Қазақстан халықтарының тілдік ерекшеліктерін ұтымды қолдану арқылы кейіпкерлерінің мінез-құлқын әдемі аша білген.

Идиомаларәдеби шығармаларда жиіұшырайтын айрықша ашықты тіркестер. Егер термин сөздер бір тілден бір тілге ол-оңай көше салатын болса, идиомаларды өзге тілге аудару қиынныңқиыны, кейде тігті мүмкін емес. Бір тілдегі идиоманыңөзге тілдегі баламасын ғана іздеп табуға болады.

Идиомалар әр тілдің айрықша айшығы ғана емес, алтын алқасы, әр тілдің бір алуан байлығы, інжу-маржаны, көркі. Сондықтан ол көркем әдеби шығармалардың барлық жанрларында қолданылып келеді. Идиомаларды М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин өз шығармаларында жйқолданған. Мысалы, “Еңлік-Кебектегі” билер

сахнасы, “Ақан сері Ақтоқтылары Ақанның, Ақтоқтының монологтары тіліміздің айшықты інжу-маржанына толы.

Әдеби тіл жай тіл емес, көркем тіл, демек сұлу сөз. Жаңа жазба әдебиеттегі тіл көркемдігі мен сөз сұлулығы жасанды жаылт-жұлтта, күлдібадам бояуда емес, сөздің табиғилығы мен қарапайымдылығында, нақтылығы мен тазалығында жатады. Ең алдымен әр сөз тек өз орнында ғана тұруы тиіс.

Тілді ажарлау құралдары

Сөз сұлулығы онықарапайымдылығы мен табиғилығында дей тұрғанмен әдеби тілде әдебиетшіколымен жасалатын әр түрлі ажарлаулар болады.

Әр сөз адамның көңіл-күйімен байланысты, сондықтан “әр сөздің айтылуына қарай мағынасы бар” (А.П.Чехов).

Интонация (латынша *intonare*-дауыс ырғағы) – сөзді ажарлаудың еңқарапайым тәсілі. *Сөйлегенде сөз мағынасын әсерлі жеткізу үшін дауыстыңқұбылып, жоғарылап, төмендеп өзгеріп отыруы, сөздің мәнерімен, әр түрлі сезімімен айтылуы.* Сөздің көтеріңкі леппен, салтанатты түрде, не терен ойға шомып, сабырмен, байсалды қалыпта немесе нәзік сыршыл сезіммен айтылуға орай дауыс толқыны да бірде биіктеп, өршеніп, бірде төмендеп, бәсеңдеп, сөздердіңүнділігін, саздылығын ұдайы өзгертіп отырады. Дауыс толқыныныңөзгешелігі дауыстың көтеріліп төмендеу қалпынан, сөздің сөз тіркестерініңқандай сазбен, қандай жылдамдықпен айтылуынан, дауыстыңөзіндік бояу-ренкінен, құбылмалы әсерлігінен тағы сол сияқты белгілерден айқын аңғарылады. Дауыс шексіз мол болады, шаттану, қуану, мұңаю сияқты күйіқандай шексіз мол болса, олардыңарқайсысына сәйкес толқыныныңөзгеру, түрленуі де шексіз мол болады. Мысалы, көтеріңкі лепті интонация бір түрлі де, сұрау, сауал қою интонациясы одан басқа түрде болатыны белгілі. Немесе, екі нәрсеіқарама-қарсы қойып шендестіріп айтқандағы интонация мен бірыңғай бірнеше нәрсеіқатар алып, санамаалап айтқандағы интонация әр басқа екені де түсінікті. Интонацияның, дауыс толқынының сөздің мағыналық байлығын ауан түрлі ренкі, бояуымен жеткізуде де үлкен мән бар. Қандай интонациямен айтылғанына орай сөздің мағынасы аз ба, көп пе өзгеріп отыратыны да айту қажет. Әдеби шығармадағы сөздің интонациялық байлығы тексті мәнерлеп оқу шеберлігіөз алдына үлкен өнер болып саналатыны тегін емес. Поэзияда интонация, дауыс толқыны өлеңнің ырғағымен тығыз байланысты болады, өлең сөздің ырғағын

түрлендіруге үлкен әсер етеді. Сонымен бірге интонация сөйлемдердің, ондағы сөз тіркестерініңқалпына да сәйкес болады. Оқылатын, сөйлеп, тәпсілдеп өлеңдерде интонацияның, дауыс толқынының неғұрлым құбылмалы келіп, түрленіп отыруы айрықша қажет.

Әдеби тілге **дыбыстыққайталаулар** арқылы да едеуір ажар бітіруге болады. Бұл тәсіл екі түрлі: **аллитерация** (латынша *ad litteram* – бірыңғай дауыссыз дыбыстарды, қайталау және **ассонанс** (французша *assonance*-үндес) – бірыңғай дауысты дыбыстарды қайталау. Бұлар әдеби тілді ажарлап, сөздің ренің келтіре түседі. Бұл тәсілдер Гомер мен Горацийден бастап, Пушкин мен Абайға дейінгі акын өлеңінің бәрінде бар.

Ираншаққа мұның шақпа, Низам!
Біздің жақта ғұл құшақта, Низам!

Қ.Аманжоловтың осы өлең жолдарында **ш** дыбысын қайталайтын аллитерация да, дыбысын қайталайтын ассонанс та бар.

Қазақ мақал-мәтелдері мен жұмбақтарында бір дыбыс немесе бір сөздіқайталау сөз ұйқасымы айрықша роль атқарады. Мысалы, “Бейнет, бейнет түбі–зейнет”, “Әуелен күбі түсті, күбінің түбі түсті”.

Орымен үндескен сөздер әдеби тілдіңөнерке кестесіне әлемі ажар, айнымқосады. Әсіресе ассонанс сөздің интонациялық-музыкалық мәнін, экспрессивтік-эмоционалдық бояуын күшейтіп, ерекше елеулі тұстарды дыбыстандырып, ой-сезімініңәсерлілігін арттырады.

Мысалы, *Еүресі биік ақ орда,*

Еңкейіп сәлем бер сана.

Ернеулі жұқа сырғы аяқ,

Ер сырғытын бер сана (“Ер Едіге”)

Айқылдау, эпитет – *заттың, құбылыстың айрықша сипатын, сипатын анықтайтын суретті сөз.* Ол ұғымға, нәрсеге бейнелілік, нақтылық сипат береді. Мысалы, **кеш** деген сөз жалпы ұғымды, тәуліктің бір кезін уақыт мезгілін білдіреді. Ал қысқы кеш, жазғы кеш, қоңыр кеш десек, ол нақты бейне. Көптеген эпитеттерде ұлттық бояу – бедер болады. Мысалы, алма мойын, бота көз, қолаң шап, қоңыр дауыс, ақша бет – бұлар қазақы көркем ойлау жүйесіне тән бейнелі сөздер. Бұлар қалыптасқан эпитеттер. Поэзияда әр акыныныңөз қолтаңбасын таңытатын әсерлі, күрделі эпитеттер мол кездеседі. Мысалы, І.Жансүгіровтің “Күйші” поэмасында мынадай эпитеттер кездеседі: *жыланды күй, жынданған күй, жандырған күй, жылдаған күй, ырғаған күй, жұбатқан күй, жорға күй, тәтті күй, шерлі күй.* Кейінгіқазақ акындарында да эпитеттің тамаша үлгілері бар. Мысалы:

Көктемнің бағзын кезі еді,

Әңгіресе көкте азылған.

Жемнің де жасыл өзегі,
Көгілдір мұнар жамылған.

(С.Жиенбаев)

Тенеу – заттың, құбылыстың ерекше белгілерін көрсетпей-ақ, оны басқа затпен, құбылыспен салыстыра суреттеу. Тенеу суреттеіп отырған нәрсені не құбылысты көз алдымызға әкеліп, олар туралы нақты ұғым қалыптастырады.

Мысалы:

*Шұғылда шапқан кешкібұлттай,
Толқын шашта оттар ойнап,
Өрт топанын кешіп Нұхтай*

*Жалғыз өзі тұрды бойлап,
Тұрды ұқсап, тұрды кейде
От ұстаған Прометейге.*
(Қ.Аманжолов)

Желектей жегіліп жегіліңді

*Желектей жегіліп жегіліңді
Түбіттей түтіп бұлттыңды,
Таспадай тидім толқынды,
Бағындай енді неңқанды.*

(Т.Жароков)

Эпитет сияқты тенеудің де құны соныңында, ойламаған жерден өзгеше өрнектер жасап, құлшырып, ойнап тұруында, орнымен қолданылуында жатады.

Әдеби тілді ажарлау аз құбылту керек. Ол әдеби тілдіңәсерлілігі үшін қажет тәсіл.

Құбылту, яки троп(*ерекше тропос-ин, иірім*) – *сөздерді тура мағынасында емес, бұрша мағынасында қолдану, шынайылықты бейнелеп, кейде тіпті перделеп таныту, ойды өзгертіп, кейде тіптіөңірін айналырып айту*. Әдеби тілді ажарлау оны құбылтудың алғашқы кезеңі – еңқарапайым түрі. Құбылтудың (троптың) түрлері көп. Ең бастысы – ауыстыру, яки метафора (трөкше метарһога ауыстыру-көшіру) – екі нәрсені не құбылысты салыстыру және жанастырып – жақындату негізінде астарлы тың мағына беретін бейнелі сөз немесе сөз тіркесі.

Басқаша айтсақ, **ауыстыру** деген – сөз мәнін өңдерінде өзгертіп айту, суреттеіп отырған затты не құбылысты айғындай, ажарландыра түсу үшін оларды өздеріне ұқсас өзге затқа не

құбылысқа балау; сөйтіп суреттеіп отырған заттың не құбылыстың мағынасын үстем мазмұнын тередетін, әсерін күшейту.

Мысал ретінде Абай өлеңдерінде кездесетін жастықтың оты, жүректің көзі, дүние есігі, өмірдіңөрі деген метафора үлгілерін атауға болады. Сондай-ақ:

Ғымадай – көктің кіндігі,

Ғымадай – жердің түндігі

(І.Жансүгіров)

Қыр төсінде мәлдір айдың-ақ сынан,

Жиегінде жасыл кірпік – жас құрақ,

(Ә.Сәрсенбаев)

Сен жырдың жолбарысең,

Мен кикіттің лағы ем

(Пушкин-Абай)

Күйдірген хан мен қазыңды,

Күндеген талай патшалар

Ұранғым таулар тәжімді,

Күй жартан табам, бәтшасар?

Жоғалды алтын бапдағым,

Соғып ем көзін лағылдан.

Қ.Шанғыбаев

Өлеңдерде метафораныңүздік үлгілері. Қолданылған соңғы өлеңіеті акынның таулар тәж, лағыл көз, алтын бапдақ деп отырғаны – 1964 жылдың жазында Алматының шығысындағы тау үстінде қас пен қолдың арасында жоғалған Есік көлі еді. Акын қайтысыныңқаншалықты ауырлығын оқырманына ұлғайтан метафоралар арқылы ұдалата келіп, ең соңында “Есігім – есіп асылым, түскендей алып көздерім”, – деп аһ ұрғанда Сіз де амалсыз күрсінесіз.

Ауыстыру жеке сөздерде немесе сөйлем ішінде ғана ұлғаномен танбай, кейде бүкіл шығарманыңнен бойындағы бейнелеу тәсіліне де көшуі мүмкін. Соған байланысты соңғы жылдары әдебиеттануда метафора термині жаңа, кең мағынада қолданылып жүр. Батыс Еуропада, Латын Америкасында роман жанрының соңғы мүмкіншіліктерін іздестіру нәтижесінде тұтан бірқатар шығармалар (І ессе, Маркес, Берхес, Карпентьер, Зюскин т.б. жазушылардың романдары) “метафоралық роман” деген сипаттамата не болды.

Кейіптеу (олицетворение) – әр түрлі табиғат құбылыстарын, жансыз нәрселерді адам кейіпне келтіріп немесе қандайда жан бітіргендей етіп суреттейтін көркемдік тәсіл.

Кейіптеу қазақ және орыс халықтарының ауыз әдебиетінде жиі кездеседі. Мысалы, эпостық жырлар мен ертегілердегі атқа тіл бітіру, адамша ойлап сезінетін етіп көрсету, сондай-ақ қасқыр, қоян, түлкі т.б. аңдардың адам кейіпне түсірілуі осы тәсілдің дәстүрлілігі болып табылады. Жана жазба әдебиетте бұл тәсіл өзгеше сипат алады.

Абайдың Лермонтовтан аударған “Тіректің сыйы” деген өлеңіндегі бейнелеу тәсілі – түп-түгел кейіптеу. Абайдың “Қыс” атты өлеңінде де жылдың осы мезгілін мейірімсіз, түсі суық, қатал көрікұданың кейіпінде бейнелейді. Бұл тәсіл ақынға қыстың көшпелі тұрмыс кешкен қазақ елінің өміріндегі ең бір ауыр жайсыз кез болғанын әсерлі етіп көрсетуге мүмкіндік берген.

Ауырын домбыра да ыңыранды,

Санасыз саусаққанғын қыдырады.

Бірде ысып, бірде суып, күйін-жанын,

Жүрекке сандыраған күй жывданды.

Ілімс өлеңіндегі домбыра, саусақ, күй – бәрі кейіптеу тәсілімен бейнеленген.

Маржан “Жел” деген өлеңінде желді мазаңыз, дамыл алмай жүгіріп жүрген тентек бала кейіпінде кескіндейді. Сөйтіп, желді жанды бейне секілді етіп алады да, “ернігерік қыбырлап, сыр айтқан боп сыбырлап, жымылып күліп өтеді” деп сипаттап, оны тіпті сұлу қызға сұқтандырып:

Келдім ұшып, гашықпын,

Бір сүюге асықпын.

Мойның бұр мендей дүреге,-

Дейді де сүйіп көзінен,

Шашы, айма жүзінен,

– деп, әсерлі кейіптеу түріндегі суреттеме жасайды. Осы өлеңді тұтастай алғанда бейнелеу тәсілін кейіптеуге жатқызуға болады.

Аллегория, символ тәрізді тұспалдап суреттеу тәсілі осы кейіптеу тәсілімен ұштасып жатады.

Пернелеу, яки аллегория (грекше *allegoria* – пернелеп айту) көбіне мысал өлеңдерде қолданылатын дерексіз нәрселерді кәдімгідей көзге көрінер деректі нәрсеге ауыстырып көрсететін құбылыстың көркем бейнелеу тәсілі. Мысалы, қулық, зорлық, қастық деген жапылама ұғымдарды, дерексіз зат есімдерді дәл осы қалпында түсінуге болғанмен, көзбен көріп, қолмен ұстау қиын. Осыларды С. Дененгәев

өзінің “Ауырған арыстан” деген аллегориялы ондай қасиеттерді қолға ұстап қандай нақты, деректі нәрселерге көшіреді.

Бұл өлеңде қулық – түлкі, зорлық – арыстан, қастық – қасқыр бейнелеріне көшіріліп, пернеленіп көрсетілген. Орыстың мысалшылы ақыны Крыловтан аударған Абай, А. Байтұрсынов, С. Жәббаров мысалдары, сондай-ақ А. Байтұрсыновтың өзінің төл мысалдары, А. Тоқмағанбетов мысалдары, қазақ ауыз әдебиетіндегі ертегілер түрлерімен аллегориялық тәсілмен жазылған.

Астарлау, яки символ (грекше *symbolon* – шартты белгі) – бір нәрсені не құбылысты тура суреттемей, бұларға ұқсас басқа бір нәрсеге, не құбылысқа құпия меніп, бүкпелі бейнелеу, ойды ашық айтып, тартымды тұспалмен түсіндіру.

Символ жалпы халықтық тілде де кездеседі. Мысалы, түл – жастықтың, ақ көгершін – бейбітшіліктің символы. Ал әдебиеттегі, поэзиядағы символ көбінесе келтіріліп жасалған, астарлық мағынасы төрелі, бүтін бір сурет – бейне қалпында көрінеді. Символ суреттеліп отырған шындыққа әсем ақар, байсалды, философиялық астар береді, шығармаға сыршыл сипат береді. Астарлы шығарманың идеясы жаңа, жаңалық көрінісіндей, автордың ой толғаныстары арқылы көңіл ұйытып, көңірге тереңдейді. Пушкиннің “Аңғары” мен Лермонтовтың “Жүзгені”, Тютчевтің “Фонганы” мен Блоктың “Әлеміейел жайлы жыр” – әлгі айтқанымыздай сұлу сыр мен сезімге толы астарлы өлеңдер.

Құдағым түйін күз тас тұр,

Төңірігіне нарық сан,

Шыңында шұлап құстар жүр

Айнала ұшып шарықтап

Күдесі жатын қара бұлт

Келді менің аспаннан.

(Қ. Аманжолов)

Өлең астарынан аңғарылған сыр мен шындық көкейге ұыздай ұйып, қолда да қалады.

Алмастыру, яки метонимия (грекше *metonymia* – қайтадан атау) – оқуға шектес заттар мен себептес құбылыстардың, өзара байланысты ұғымдар мен шартты сөздердің бірінің орнына бірін қолдану.

Алмастыру көркем әдебиетте ой ықшамдылығы үшін, кейде образ нұсқалығы үшін қажет.

Сөгетін Гомер, Феокритті

Оқыды бірақ Адам Смитті

Өмі сұлу, өзі ауын,

Пікірлері Кантқа жазуын.

(Пушкин)

Шумақтан аңғарылғандай Пушкин кейіпкері Гомер мен Феокритті сексе, олардыңөздерін емс, шығармаларын ұнатпағаны; Адам Смитті оқыса, оныңөзін емс, шығармаларын оқығаны, сондай-ақ пікірлері Кантқа жакын болса, атақты философыныңөзі емс дүниетанымына жакын болғаны. Бірақ мұның бәрін Пушкин ашы ішектей шұбатпай алмастыру тәсілімен қысқа әрі нұсқа айтады.

Үй маз боп қой сойды,

Сүйіншіге шапқанда

(Абай)

Болыстың отбасын, туған-туысқандарын түгел тізіп жатпай акын бәрін үй деген сөзбен алмастыра қояды.

Қасиеттікабірге қасіретті Герат жас төкті. (Айбек)

Автордың айтып отырғаны Навои қазасына Герат қаласы тұрғындарының түгел қайғыруы.

Метзеу, яки **синекдوخа** (грекше *σινεκδοχη*-аракатысын ашу) – алмастырудың бір түрі – бүтіннің орнына бөлшекті немесе керісінше, жалпының орнына жалпының немесе керісінше қолдану.

Мамасы, босат, еркімен өссін тап шыбық!

Ауа мен күнге, ай менен нұрға малынып.

Бұлқының жастыр, ұмтылып жастыр, қарашы,

Кішкентай жүрек көрсетіп жастыр қарсылық.

(М.Мақатаев)

Акынныңтап шыбығы да, кішкентай жүреті де саби бөбегі. Тап шыбығы – ауыстыру да, кішкентай жүреті – метзеу.

—Әй, сақал! Бұл арадан Плюшкинге қалай баруға болады? (Тоголь)

Бұл жердегісақал да метзеу.

Алмастыру, оның түрі метзеу жалпы халықтық тілде жйіқолданылады. Мысалы:

—Үйінде неше басынбар?

—Қоранда неше туығын бар?

—Абайды, Маржанды сүйіп оқыды, беріліп оқыды.

Абай, Маржан шығармалары деген мағынада қолданылып тұр.

Ұлғайту, яки гиперболда(грекше *ὑπερβολή*-үлкейтілген, қамқуы);

кшірейту, яки литота (грекше *λίτος*-қарайырым, қораш) – көркем шығарманың оқырманға әсерін арттырады.

Астындағы бұрылды,

Жоғары ерні көк тіреп,

Төменгі ерні жер тіреп...

(“Қобыланды батыр”)

Аққан жасы сел болған,

Емегі толғы, көл болған.

(Дулат)

От орнындай тұзқатан,

Оймақтайы қалыпты.

Еметейін ерінен,

Екі елісіқалыпты.

(“Ер Тарғын”)

Тарлар күйін, тас жаны,

Лебімен пістіқазаны...

(Нысанбай)

Бұл мысалдарға қарағанда, ұлғайту мен кішірейту тәсілдері ауыз әдебиетінде, әсіресе батырлар жырында көп қолданылған.

Ұлғайту мен кішірейтудің небір қызықүлгілерін ауыз әдебиетіндегіөтірік өлеңдерден көруге болады.

Аспанға алты жерден тіреу қойды,

Той қылты мың масаны сонда сойды.

Жүрегің біреуінің төрт бөліг жеп,

Нансанғыз өмірімде бір-ақ тойдым.

Қарап отырсақұлғайту мен кішірейту өтірік өлеңнің жанрлық табиғатына айналып кеткен.

Ұлғайту мен кішірейту тәсілдері жазба әдебиетте де, поэзияда, көркем сөзде (публицистикада), комедиялық, һәм трагедиялық шығармаларда қолданылады. Бұл ретте, Т. Жароковтың “Күн тіп қаттысындыағы”:

Қарыңды қазып су қылдым,

Суыңды сілкіп бу қылдым,

Түніңнен таң атқыздым,

Жеріме жүздіыз жаққыздым...—деген өлең шумағын мысал ретінде келтіруге болады.

Сонымен қатар ұлғайту мен кішірейту біздіңказіргіәдебиетімізде көбіне әсірелеу, яки гротеск (французша *grotesque-оқыс, оқшау*, оспалдар) түрінде көрініс табуда. Әсірелеу де әдебиет пен өнердегі көркемдік тәсіл. Оны образ жасауға ұтымды пайдаланатын жазушылар көп, Францияда Рабле, Англияда Свифт, Италияда Пираделло әсірелеу тәсілін, тіпті, әдеби стиль дәрежесіне дейін көтерген суреткерлер.

Дүниежүзілік классикадағы Гоголь мен Гюго, Салтыков-Щедрин тілі мен стиліндегі әсірелеудің орны өз алдына бөлек.

Қазақ әдебиетіне көз салсақ, Ғ. Мүсірепов шығармаларындағы юмор мен сатираның оқта-текте шың мәніндегі протексипаттына көшіп отыратынын байқауға болады. Мысалы: “Жұман – Алтай-Қарпыққа мәлім тапал адам. Көлденені күрегей мұқыл тырнақты саусақтары келсалтың сабындай жұп-жуан. Қылтаңак шығып көрмеген қасқа негінен тағалы ат тайып жығылғандай...”

Бір ескеретін нәрсе – ұлғайту мен кішірейту болмаса әсірелеу тәсілдерін қолданғанда аса сақтық, шеберлік керек.

Табу (полноезвйие іады-бәрін белгімен беру), **перифраз** (ерекше ретінгасо-қайта айтып беру, айналым), **эвфемизм** (ерекше еурһетео-сытайылап айту) т.б. осылар тәрзіді ауыстыру амалдарының да тийдікұбылтар мүмкіндіктері бар.

Табуға байланысты ел аузында ибалы келін туралы тамаша аңыз бар. Қамысбай, Өзенбей, Қойшыбай, Қасқырбай, Бәкібай, Қайрақбай деген қайнағаларының атын айтуға именген жас келін өзен жағасында қасқыр тартқан қойды бауыздап алып келгені туралы енесіне: “Сылдыраманың ар жағында сарқыраманың бер жағында маныраманы ұлыма жеп жатыр екен, жаныманы білемеге бүліп-білеп жіберіп, бауыздап келдім”, – деп тапқырлықпен жауап береді. Осы аңыз әлі күнге табудың үлдік үлгісі ретінде ауыздан түспей келеді.

Перифраз – құбылыстар мен заттардың атын атап, түсін түсімен емес, соның айналасындағы айрықша белгірексіметтері негізге алатын ауыстыру тәсілдерінің бірі. Ол көркем текстің мағыналық экспрессивтігін, әсерлілігін күшейтеді. Мысалы, түз патшасы, аң патшасы (арыстан), дала кемесі (комбайн), қара алтын (көмір), қара маржан (мұнай), ақ алтын (мақта).

Эвфемизм (ерекше еурһетітос-сытайылап айту) – жазғымсыз, дөрекі сөздердің орнына қолданылатын сынайы сөз. Мысалы, “өлі” дөудің орнына “ол кісі дүние саңды”; паниден бәрі кетті; аққу ұшып келсе кетті; екіқабат, буаз дөудің орнына аязы ауыр, жүкті.

М. Жұмабаевтың “Шопанның күнесі” атты әңгімесінде Әзімбайға Шопанайтыған: “Жақсы көргенің рас шығар ғой, бірақ жақсы ағанның көзіне қалай шөп сал дейсің?” – деген сөздерді алсақ, мұнда жазушы жас әйелді әдеппен сөйлетіп, оның көңіліндегі ойын қазақша қалыптты сөзбен орағытып, сыпайылап жеткізіп отыр.

Айшықтау, яки фигура (аттыңша фигура-келбет, бейне) – сөз тіркестерін дағдылы сынтаксистік қалыптан гөрі өзгешелену ордамен, айрықша айшықпен құру. Академик З. Ахметов айшықтауды әсерлеу деп

те атайды. Мұндағы мақсат біреу-ақ – сөздерге ерекше деп, екпін, тыныс беру, сөйтіп оқырманға әсерін күшейту. Айшықтаудың түрлері көп. Солардың бірнешеуіне тоқталайық:

Арнау – адамның, яки ақынныңөзіне не өзгеше, кейде тіпті жалпы жұртқа арнайы тіл құтып, көпшілікке қайырыла сөйлеуі, олармен ішпей келуі. Арнаулы А. Байтұрсынов әуелден үш түрге бөлген: жарлай арнау, сұрай арнау, зарлай арнау.

Абайдың “Қалың елім, қазағым, қайран жұрттым” өлеңі жарлай арнаудыңүлгісі. Бұнда ақын жеке адамға емес, жалпы жұртқа қайырыла сөйлеп, жеке адаммен онаша емес, жалпы жұртпен жария кенескен. Ж. Аймауытовтың “Қартқожа” романының басында берілген:

Елүшін күйген,

Еңбекті сүйген,

Ізгі тілек,

Ер жүректі,

Жұртшылық көсемі –

Жаныңды жастарға арнаймын, – деген өлеңі жарлай арнауға мысал бола алады.

Орай да борай қар жауса, Қаттай соққан боранда

Қайыңға боран борар ма? Қаттама киген тоңар ма?

(Махамбет)

немесе: Шырағым-ау, шашың неге азарды?

Әнде біреу кемітті ме бағанды?

Сеніңқара тұлғамыңнан сипағи,

Сарғайдың ба ойлап мендей азарды?

(Қ. Бекхожин)

Бұлар – сұрай арнаудыңүлгілері.

Ақын немесе ақын жырта қосып отырған адам өз ойын өзгеше принцип сан-сала сауап арқылы айтып жеткізеді де, өзі бірде сол сөзүшідарға жауап күтпейді, бірде жауап күтеді. Жауапсыз-ақ түсінікті Махамбет өлеңіндегідей арнаудың түрі риторикалық, яки шешендік айшық деп аталады.

Әуелі бас қосқаным Жазбайдың,

Жылқысын көптігінен баға алмайды.

Әлгені Төлгеннің рас болса,

Қудайым Қыз Жібекті неге алмайды?!

(“Қыз Жібек”)

Азаны шерттер ішпегі,

Аузыма сөз түспеді.

Жұртым-ау, кімнен айрылдым,

Ажас сұм нектен күшті еді!

(Д.Әбішев)

Алғашқысы Жібектің зары, соңғысы – Д.Әбішевтіңұлы ғалым Сәтбаев Қаныш қайтыс болғанда аһ ұрып, аза тұтып айтқан бір ауыз өлеңі екеуі де зарлай арнаулыңүлгілері.

Қайталау— оқырман назарын айрықша аударысы келген нәрсені не құбылысты бірнеше мәрте қайталап, айтар ойды, ұқтырар сырды ұғымға мұқият сіңіре түсу.

Қайталаудың жай қайталау, еспе қайталау, әдепкіқайталау (анафора), кезектіқайталау (эпифора) түрлері бар.

Жай қайталауда акын ерекше мән бергісі келген сөзіне акцент жасап, бірнеше жерде арнайы қайталайды.

Жағанда табынатын тәңірім-табым.

Табы жоқтұң тәңірі жоқ, күні жарым.

Табым десем, бұлақтай сұдан аққан,

Өн бойымды шымырлап билейді азын.

Еспе қайталауда ой мен сыр бір түрлі есіле түйдектеп, еселеніп келеді де, алдыңғы ұғымның аяғы соңғы ұғымның басына қайталанан көшіп отырады. Мысалы:

Ау, қызғыш құс, қызғыш құс!

Ел қорыған мен едім.

Мен де айрылдым елімнен,

Көл қорыған сен едің,

Сен де айрылдың көліңнен

(Махамбет)

Әдепкіқайталауда (анафора) өлеңшілер жолы немесе әрбір ой ағымы бір сөзден басталып отырады. Мысалы:

Ұйқыдан соң, жастырақтың жаңбыр шайып жаңарған,

Ұйқыдан соң, құстың ұшып, көліне кеп дем алған.

Ұйқыдан соң, көк айдыңмын мөңдірген шайқалып,

Ұйқыдан соң, ну орманымн желбіреген жайқалып,

(С.Мәуленов)

Кезектіқайталауда (эпифора) өлеңшілер жолының соңындағы немесе әрбір ой ағымының аяқ жапындағы бір сөз бірнеше мәрте қайталанып отырады. Мысалы:

Күшіңдеріңөледі,

Арғымақөледі,

Көңілін от қарып.

Артында шаңқалып.

Батырлар өледі,

Ақындар өледі,

Борышын атқарып

Бәріне таңқалып.

(Қ.Мырзалиев)

Шешестіру, яки антитеза(грекше *antitesis*-қарама-қарсылық) – бір-біріне кезегар құбылыстарды, мән-мағынасы әр тарап ұғымдарды, түр-түсі бөлек нәрселердіөзара бетпе-бет қою арқылы бұлардан мүлде басқа бір құбылыстың, ұғымның, нәрсенің суретін, сыр-сипатын, көзін-кейіпін анықтау, аңзару, елестету. Мысалы:

Қара жерге қар жауар

Қарады көр де, етім көр.

Қар үстінде қан тамар.

Қандай көр де, бетім көр.

(“Ер Тарғын”)

Ырсу-көк, біреуі-жер тағасы,

Адам үшін батысын қызғы қалға.

Қар-атақ, бүржіт-қара, түлкіт-қызыл,

Ұсайды қаса сұлу шомылғанға

(Абай)

Бұлар шешестірудіңүздік үлгілері.

Димыту, градация (латынша *gradation* -бірден-бірге күшейе беру) – алдыңғы сөзден соңғы сөзді, алдыңғы ойдан соңғы ойды, алдыңғы құбылыстан соңғы құбылысты асыра, асқақтама түсу. Мысалы:

Шырағым, бұрыл шу!-деді. Арандай аузын ашады,

Құбылып бұрыл әуледі. Аяғын топ-топ басады.

Табаны жерге тимеді.

Бір төбенің тозаңын

Тау менен тасты өрледі.

Бір төбеге қосады.

(“Қобыланды батыр”)

Қиу салып құза ұшқан

Бұлттан бүйк көкке ұшқан

Қудан суық мұза ұшқан,

Қарулы қыран кім еді?

Мұздан бүйк бұлтқа ұшқан,

(Т.Жароков)

Градацияның прозалаты тамаша үлгісінМ. Әуезов өзініңәйтілі эпосында жасап кетті. Мысалы: “Ақпоқыда туған өлең, өлең мен ән, өлең салғып жырлар көшіріліп, жатталып, әуендеп, толқып тарап жатты.

Алуан сырлы жаңа сөз Арканыңқоныр желіндей жай жылжып, бірақ кен жайылып тарайды...”

Профессор Е.Ысмайылов градиацияны шартты түрде түйдектеу және баулау деп екіге бөледі. І.Жансүгіровтің “Күйші” поэмасынан алынған мына бір шумақта түйдектеу де, баулау да бар:

Соқ, жегімі! Соқ! Соқ жегімі! Күйінді термі!

Латымдат! Жандырі! Күйдірі! Қумармі! Қумармі!

Безілдем! Сарнам! Зарнам! Үздіктеріші!

Керек жоқ! Латыр әрі! Қысқарт! Қысқарт!

(І.Жансүгіров)

Сөз орнын ауыстыру, яки инверсия(латынша *inversio*-орын өзгерту, төңкеру) – прозалық, әсіресе поэзиялық шығармаларда сөздердіңдегі грамматикалық түзілу тәртібінен тыс, орындарын ауыстырып, өзгеше тіркестер құру тп мен стилдегі түрленісті мағынадан бөлек бір алуан манер іздеп байқау үшін бұл тәсілді де оқп-текте орымен қолданудың оташтығы жоқ. Қазақ жазушыларыныңыңінде инверсияға көбірек бой ұратын Ғ.Мұстафин еді. Мысалы: “Сапардың Аман... панқан боздың басынан аса секіредей, ерінен көтеріле, ұмтыла беріліз... Жаныңнан безгенің келе бер, - дегендей, етпетінен түсіп, көзінен от шаппа күрілдеп жатыр көкжал... Қайтып тұра алған жоқ, талшөкпар жүйемелдете тидішекке” (“Дәуылдан кейін”) Осы үш сөйлемнің аяқталуы да әдеттен тыс, сонғы сөздері орындарынан ауысып түскен. Жазылған емес, айтылған, оқылған емес, естілген сөздер тәртізді оқыс әсер етеді. Инверсияныңқұбылу күні де, мүмкін, осында шығар. Инверсия өленді сөзде осындай әсерлі болу үшін ғана емес, сонымен қатар әсіресе ұйқас үшін, ырғақ үшін жиі қолданылады. Ақынның:

Сен құрметте оны!

Түсіндің бе, қарағым?

Ол ақшаға сатқан жоқ,

Тізеден кесіп аяғын.

Ерікненнен де ұстап жүрген жоқ,

Қолтықтағы ұзын таяғын.

(Ә.Сәрсенбаев)

Осы өлендідегі тегі заңды тіркестер тәртібінен құрсақ, мұңшалақты әсерлі болып шықпас еді. Ақын айтар ойын инверсия айшығына салып, әдейі “бұзған” да, жай сөз емес өлеңге айналдырып, бұрылған ұғым үстіне енді әсерлі жылуды, қызу қосқан.

Сөз тастап кету, яки эллипсис(грекше *elipsis*-түсіріп тастау, оттып айту) – сөйлем ішінде немес өлең шумағында атап айтпаса да түсінікті кейбір сөздердіөдей жазбай тастап кету. Эллипсис кейде информизмнің орнына да қолданыла береді: кейбір былапты сөздерді бүтіндей жұмсартып жатпай-ақ, тастап кетсе де түсінуге болады.

– Шап, экеннің... – дедім мен оған ақырып.

(С.Мұқанов “Мәлдір махаббат”)

Байындау сұрақтары:

1. Адамзат қотамындағы тілдіңқарым-қатынас ретіндісікізметін түсіндіріңіз.
2. Тіл – әдебиеттіңқұрылыс материалы дегендіқадай түсінесіз.
3. Тіл байлығыныңқайнар көздеріне сипаттама беріңіз.
4. Поэтикалық тілдің ерекшелігі неде?
5. Тілдікқұбылту құралдарының түрлеріқандай? Олардың бір-бірінен өзгешеліктері неде?
6. Тілді ажарлау деген не, оныңқандай түрлері бар?
7. Поэтикалық фигуралардың, яғни инверсия, арнау, қайталау, шендістіру, етіздеу секілді тілді айшықтау құралдарының көркем туындыда атқаратын қызметіне сипаттама беріңіз.

VIII тақырып. ӨЛЕНҚҰРЫЛЫСЫ

1. Поэзия мен көркем кара сөз. Өлең сөздің табиғаты.
2. Өлең жүйелері, олардың халықтың тілдік жүйесімен байланыстылығы.
3. метрикалықөлең жүйесі, ерекшелігі.
4. силлабо-тоникалықөлең жүйесі, ерекшеліктері мен кейбір үлгілері
5. тоникалықөлең жүйесі
6. силлабикалықөлең жүйесі, бұған түркі халықтары поэзиясы мен көзкеөлеңінің жататындығы. Буындықөшем.
7. Өлеңқұрылысын талдау жолдары. Қазақөлеңіндегі шумақ пен тармақ, бунақ және буындықөшем түрлері.

Тармақ – поэзиядағы өлең ырғағының негізгі бөлшегі; буын саны тұрақты келетін, өлең жолы.

Бунақ – өлең жолының, яғни тармағының ырғақтық жағынан жекеленген бір бөлшегін құрайтын буындар тобы; көбейген сайын өлеңнің ырғағын күшейтіп ширата түсетін өлең тармағының бөлшегі; әр тармақтағы дауыс топқынының соқпа-соқпасы; тармақшіндегі буындардың белгілі ретпен, белгілі мөлшерде топтасып, қысқа

бөлшектерге бөлінуі; тармақтың ырғаққұрылысы жағынан жекелеген бір бөлшегін құрайтын буындар тобы.

Шумақ—өлең-жырларда, дастан-поэмаларда өлең тармақтарының белгілі ретпен топтасуы; кем дегенде ырғақтыкөрнегітұжасас екі тармақтан тұратын өлеңнің бөлшегі; өлеңді сөйлемдердің синтаксистік құрылысы жағынан тиянақты болып келетін өлең бөлшегі; аяқталған синтаксистік ой жинақталған синтетикалық шындық.

Ұйқас—өлең-жырларда тармақтың соңындағы бірнеше буынын келесі тармақтағы сәйкес буындармен үйлесуі; өлең тармақтарының шек-жігін айқындай түсетін, өлең сөздің ырғағын күшейтуге себін тигізетін, өлеңніңөзгешілігін арттыратын нәрсе; сәйкес тармақтардың соңғы буындарыныңөзара үйлесуі.

Өлеңөлшемі—өлең, жырларда біркелкі ырғақ сақтау үшін қолданылатын өрнек; сөздердің тек сыртқы өрнегі емес, ойдыңөрістеуі, сөздердің мағыналықөзара байланысып-киноласуына орайлас ырғақтың негізі; орыс поэзиясында тармақшінде екпін түсетін буын мен екпінсіз буынды белгілі тәртіппен орналастыру арқылы жасалатын ырғақтың негізі. Оның негізгіүлгілері—силлабо-тоникалықөлең жүйесіндегі ямб, хорей, анапест, дактиль, амфибрахий т.б. Бұл—қазақ поэзиясында буын санын тұрақты мөлшерде сақтау арқылы жасалатын ырғақтың негізі.

Өлең ырғағы—өлең сөзге тән өлшемділік, өлеңде белгілі бір өлшемді, үлгі-өрнектіқолданудың нәтижесі; қазақ поэзиясында тармақтағы, булақтағы буын санына байланысты жасалатын өлеңнің басты қасиеті; орыс поэзиясында екпінді буындардың орналауы ретіне қарай анықталатын өлең жасаудың негізі. Бұл—өлең атауының негізі, оныңмен бойында дүрілдеп тұратын нәрсе; қимылдың, құбылыстың, үнінің жүйелі, мерзімді, мөлшерлікайталануы; жасалды емес, табиғи, өнерге ғана емес, өмірдіңөзіне тән нәрсе, жаз бен қыс, көктем мен күз, күннің шығуы мен батуы... адамның... жүрек соғысы... тәріздіөлеңге еңкежет нәрсе;... Өлең жасаудың негізгіқұралы, ақындықөнердің басты шарты (З. Ахметов); сөз өнерініңөзге түрінен өлеңнің басты өзгешілігі; өлең сөздіңқайталанып келіп отыратын мөлшерлері бөлшектері тұғызатын нәрсе.

Өлең жүйелері

Метрикалық(грек.*метрон*—өлшем)—арқауында ән жататын әуезді жүйе. Бұл өлең жүйесі көне дүние әдебиетіндеөлеңдердіңменмен, музыкалы мақаммен айтылуына байланысты ежелгі грек, рим поэзиясында кең орын алған. Ол өлең ырғағы ұзын буын мен қысқа

буының кезектесуіне негізделеді. Оның ямб, хорей, дактиль, анапест, амфибрахий, антипаест, бахкий, антибахкий т.б. түрлері бар.

Силлабикалық (грек.*Syllabe*—буын)—буынға негізделетін, яғни өлеңде буын санын тұрақты мөлшерде сақтайтын өлең жүйесі. Француз, нем, итальян халықтарының және қазақ, өзбек, қырғыз, татар секілді барлық түркі тілдес халықтардың поэзиясында қолданылады. Ол—өлеңарқауының тіреті-буын, яғни ырғақ буын санымен өлшенетін жүйе. Мұнда екпінді буындар айрықша бөлектеме қоймайды, сондықтан бұл өлең жүйесі барлық буындар ырғағы жағынан негізінде біркелкі өлшетін тілдерге тән болып келеді.

Силлабо-тоникалық—өлең ырғағы екпінсіз буын мен екпінді буындардың кезектесуіне негізделетін жүйе. Орыстың XVIII ғасырда Тредиаковский, Ломоносовтардан басталған классикалық поэзиясында көп түрде қолданылады және неміс, ағылшын поэзиясында да тән өлең жүйесі. Бұл өлең жүйесі—ежелгі грек әдебиетіндегі ямб, хорей, анапест, амфибрахий тәрізді өлшемдердің кестесін алған, ырғағы мұлде басқа (өкпінді) буын мен екпінсіз буының кезектесуіне негізделетін жүйе), өлшем—әрі буын, әрі екпін: ырғақ, шумақ, тармақ, бунақ-бәрі буын мен екпінге бірдей негізделетін жүйе.

Тоникалық(грек.*Тона*—екпін)—ырғақ екпінді буындарға негізделетін, екпін түспейтін буындар есепке алынбайтын өлең жүйесі. Итін мұнда ырғақ пен шумақ, тармақ пен бунақ-бәрі екпінге негізделеді. Бұл—тармақтағы әр сөз бір екпінмен нықтап, бөліп-бөліп өз алдынша айтылып, дербес ырғақтық бөлшек құрайтын өлең. Бұл өлең жүйесі орыстың халық поэзиясында қолданылған, кейінгі дәуірлерде, орыс әдебиетінде Маяковский орнықтырған.

Қазақөлеңінің буын санына қарай түрлері

6 буынды өлең

- а) Қызарып, сұрланып,
дүңбілеп жүреті;
- ә) Өлеңден ұрланып,
Оңд-оңі кереті;
- б) Аңдап ақырын,
жүректен алысып;
- в) Сыбырдың, тықырын
Қоңылмен танысып;

7 буынды өлең

- а) Күңде жақсы бола ма,

Бір кылыгы жакканга;

а) Жылап отыр ата-анан,

Сапарынды ки деді;

б) Көп жолдаспен барсаншы,

Ел-журтыңды жи деді;

в) Тайк тайга жеткізер,

Тай құнанга жеткізер;

г) Құнан атқа жеткізер,

Ат мұратқа жеткізер;

7-8 буынды өлең

а) Арқада бір жер бар еді,

Жібек самал саясы;

ә) Саяда бір көл бар еді,

Сырлы кесе аясы;

б) Өзім жалғыз, өзім жас

Боламын кімге сыйынды?

в) Жапғыз қайтп барасың,

Жапғыздық ісі қиынды;

8 буынды өлеңүлгілері

а) Сұлудай толып бұралған,

Жібекке жасыл оранған;

ә) Жас өрім талдың жапырағы,

Сарғайып тосқан еріндей;

б) Ұлшак көркем келіндей,

Сүюге тосқан еріндей;

в) Мал батып шауып ойнаған,

Үйреткен асау бойлаған;

г) Көк жасыл шөбі жайнаған,

Сатындым еркін даламды.

9 буынды өлең

а) Отаным кең дала орманды

Болаттан соғылған қорғанды;

ә) Бақыттың, шаттықтың мекені,

Қолдаймын, қорғаймын ордамды;

б) Айдың көл, дарқан ел, тұған жер

в) Жарқын жаз—үйрек-қаз жүретін,

Күміс су, кең байтақ жасыл бел;

10 буынды өлең

а) Өнімде ме еді, түсімде ме еді,

Көріп ем ғой бір армандай қызды;

ә) Бір нәзік сәуле күлімдеп еді,

Сұрапыл соғыс соқты да бұзды;

б) Сапырды дауыл, тебіренді теңіз,

Тулады толқын, шайқалды шыңқ Ұз;

в) Қып-қызыл оттың ішінде жүрміз,

Қайда екен қайда, дарига сол қыз;

Аралас буынды өлең

а) Сайрай бер, тілім,

Сарғайған соң бұл дерттен;

ә) Бүгілді белім,

Жар тойған сонер серттен;

б) Бойы бұлған,

Сөзі жылмаң,

Кімді көрсем, мен сонан;

в) Бетті бастым,

Қатты састым,

Тұра қаштым жалма-жан;

11 буынды өлең

а) Тұғанды арманыма ұқсатқаным,

Үлгіңді көңіліме қыстатқаным;

ә) Есімде әліппені жаттатқызып,

Ең алғаш қолға қалам ұстатқаным;

б) Жас дәурен -тұл жазира қайран жазым,

Тыңдаған ерке сұлу айтқан назым;

в) Жас дәурен -жігер оты жанған жалын,

Көрмесем қызығыңды армандаймын;

12 буынды өлең

а) Сөнбейтін от тастап кетіпсің сезімге,

Мен соны аңғармай қалыпсың кезімде;

ә) Көп болды өзіңіз ағуда тандарым,

Кінәлі емессің сен оған, арманым.

- б) Бәрін де кешір, сен, шаттығым еңселі,
Осылай ол-оңай жоғалттым мен сені.
в) Ол күннің сағым боп ұшарын білдік пе?
Тек қана сағыныш қартаймас тірлік те;

13 буынды өлең

- а) Түн жамылып келеміз, айсыз ашық аспан,
Төбемізде жұлдыздар үнсіз жымыңдаскан;
ә) Бара жатқан зымырап байқалмайды уақыт,
Бұл не деген қуаныш, бұл не деген бақыт;
б) Алматының гүлі барын аралаймыз ұзақ,
Қиялменен кетеміз кейде алысқа ұзақ;
в) Күйге толы көңілдер, арапастық биге,
Қандай ыстық осы шақ, асықта сен үйге;

14 буынды өлең

- а) Көркемдік бар дегенді ғашықтардың тілінен,
Еркіндік бар дегенді ескен желден біліп ем;
ә) Менен сұра соғыстың тастап кеткен зардабын,
Ауыл қайтіп көтерді, қан майданның салмағын;
б) Менен сұра жас бада қайтіп әйел алғанын,
Менен сұра жас қыздың қайтіп шалға барғанын.

15 буынды өлең

- а) Бұлбұлдың сыны толады тамыр шілде күнінде,
Қуанып сайрап қонады бірінен соң біріне;
ә) Көлде құстар қанқылдап, шалғынды шайқап жол соғып,
Шағала шалқып, шаңқылдап, көлден көлге құс торғып;
б) Сонда бұлбұл сайраса қан қызар, қайғың сарқырар,
Сайратып еркім ойласа, шымырлатар шырқырар;
в) Толқынынан қайтпас қайрат көрем мен,
Асқақүнді жыр шумағын таптым теңіз сенен мен.

18 буынды өлең

- а) Үмітке толы арманға толы әр жерде бір түп қарағай,
Сағынбай жүрсек қалуы мүмкін жамырасуға жарамай;
ә) Сағынбай барсаң, теңізде сенің тебіренбес жастық шағыңдай,
Әуелі әбден сағынып алмай, шығушы болма сапарға.

Ұйқас түрлері

Аттамалы (кезекті) ұйқас

- а) Солқылдата соғылсын,
Бесжылдықтың бағыасы;
Арқырасын асаудай,
Өңдірістің арнасы;
ә) Ол жаққа тағы қараймын,
Қолға алам да қартаны;
Шығыста тұған елім бар,
Жүрегім соған тартады;

Егіз ұйқас

- а) Жазға күз кеп жалғасар-ау,
Күзді келіп қар басар-ау;
ә) Бәрін де көр, жан қосағым,
Алда мұнар, алда сағым;
б) Жаз айында байқаймысың, ақын-ау,
Самайыңа түсіпті ғой ақырау...;
в) Деп достарым кездескенде таттар сын,
Мейлі-мейлі сақал шашым ағарсын;

Қаусырма (орама) ұйқас

- а) Ауылдың алды айдың көл,
Айдың көлде шағала,
Айдың көлді жағала,
Айнала қонған қалың ел;
ә) Ауылдың алды абайла,
Ауылдың алды Ұлы көш,
Алдыңда өткел оны көш,
Аңда, ауыл, аңда;
б) Ауылдың алды асқар тау,
Асқар таудан асармыз,
Асып жайлы жасармыз,
Ел ер жетіп есен-сау.

Қара өлең (ақсак) ұйқасы

- а) Әйел, еркек, жалпы жас!
Көтеріл, көрін, көзінді аш!
Жанбырлы жазғы жапырақтай,
Көркей, көгер, гүлін шаш;
ә) Баршапарын бауыр жас,

Бастас бәрін бауырлас.
Иытасып тенешп,
Қамдан, жатпа, қауымдас;

Шалыс ұйкас

а) Біз жастар заманның
Иесі, қожасы.
Жаралған адамның
Жалынды жанасы;
ә) Екі асыққұмарын,
Бір жолдан қайта алмай,
Жолықса ол зарлы,
Сөз жөндеп айта алмай;

Шұбыртпалы ұйкас

а) Құлнан атты қолдықты,
Көлден тартты борықты.
Арада неше қонышты,
Жетемін деп зорықты;
ә) Жайнаған туың жығылмай,
Жасқанып жаудан тығылмай,
Жасаулы жаудан бұрылмай,
Жау жүрек жомарт құбылмай,
Жақсы өмірің бұзылмай,
Жас қуатың тозылмай,
Жалын жүрек суынбай.
Жайдары жүзің жабылмай,
Жайдақтап қашып сабылмай,
Жан біткенге жалынбай,
Жақсы өліпсін, япырмай!

Өлең түрлері

Акөлең-силлабикалық және силлабо-тоникалықөлең жүйесіндегі ұйқассыз өлең. Еуропа халықтарының поэтикалық жалында “ак” сөзінің “белгісіз, аяқталмаған, толықтырылмаған” деген ұғымдардың семантикалық баламасы ретінде қолданылуына байланысты өлең түрі. Тармақтардың соңындағы сөздердің дыбыстық тұрғыда үйлесуі, қабыспауы (ұйқастың белгісіз қалыпта ... қалуы).

Акөлең —Еуропада XVI ғасырда Ұйқассыз антикалық поэзияға еліктеу әсерімен қайта жаңғыртылған, әуелде драмалық, эпикалық

жанрларда пайдаланылған, кейіннен романтикалық элегияның, лирикалық еркін өлеңніңөлшеміне айналған түр. Орыс әдебиетінде XVIII ғ. В.Тредиаковский, А.Сумароков, А.Радিশев, кейінірек А.С.Пушкин (“Борис Годунов”, “Кішкентай трагедиялар”) Н.М.Карамзин (“Илья Муромец”), Н.А.Некрасовтар (Ресейде кім жақсы тұрады?) қалыптасыптылығы еліктеу мақсатымен ұйқассыз жазған өлеңдердің омикулітілерін Пушкин, Лермонтов, Фет, Блоктар тудырған.

Қазақ сөз өнерінде шешендік тақпақтаудыңұйқасқа емес, ырғаққа негізделген кейбір үлгілерінде, М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов, Т. Ахтанов шығармаларында қолданылған бұл өлең, негізінде, үйлесуге аса икемді, Ұйқас қоры мол қазақ поэзиясының табиғатына сіңісе алмағандымен, бірің-жарымды кездесіп отырады. Мысалы,

*Қызыл іңір, қызғылт қыр,
Қызыл аспан, қызыл жер,
Қызыл көйлек қыз бала,
Қызыл бауыр бұлттарға,
Қыр басында қызығып,
Қолын бұлғап қарап тұр.*

(Ұ. Есдаулетов)

Қара өлең—қазақ халық поэзиясының 11 буынды, 4 тармақты болып келетін, а-а-б-а түрінде ұйқасатын байырғы жанрларының бірі.

Бұл өлеңге кезінде Ш.Уәлиханов: “...әдеттегі үйреншікті өлең, бұл өлең—4 жолдан құралған жеке шумақ. Әр шумақта жеке-жеке ой жатыады. Сондай-ақ бұл өлең дауысқа негізделеді”, — деп анықтама берген.

Қазақ поэзиясының барша жанрының жүтін бірдей арқаптан, әдебиетімізде ежелден бар, қанатын кең жаңы тарихи-мәдени аренадан жыраулардың ығысып, ақындар типінің біржола басым болуымен тікелей байланысты (XIX ғ.), қазақөлеңініңқұрылымында өте жиі ұшырасатын өлеңнің бұл түрі бастапқы екі жолы көбіне аяқталған, типикалты ойтға, айқын образға негізделіп, ассоциативті-психологиялық арқау ролін атқарып, кейінгі екі жолмен логикалық, эмоциялық ыңғайда қабысуымен ерекшеленеді.

Ерікті өлең—қалыптасқан өлеңөлшемін берік сақтамай тармақтардың ыртағын еркін өрнектейтін өлең түрі. Поэзияда орныққан ырғақорнектерді тірек етеді. Көлемі, ырғақ-өрнегі әр түрлі тармақта еркін топтастырылады. Бұл—ырғағы құбылмалы келетіндіктен сөйлеу интонациясына өте жақын, алайда өлеңдік сипатын жоғалтпайтын өлең түрі. Мысалы,

Садағына сар жөбені салдырған,

Садағының кірісін,
Сапы алтыңға мадырған,
Тереңмен көзін ойдырған.
Сұр жебегі озына,
Тауықтың жүнін қондырған.

(Махамбет)

Далам менің,
Жаулардан өзін жаққа,
Сағынышымды өлеңкүй жүй арийтымның,
Көңдігіңді аңсап сәнді үйге сыя алмайтымның.
(Ф. Оңтарсынова)

Бақылау сұрақтары:

1. Өлең сөздің табынаты қандай, онықара сөзден өзгешелігі неде?
2. Өлең жүйесі деген не, онықандай түрлері бар?
3. Метрикалықөлең жүйесіне сипаттама беріңіз.
4. Сипаткалықөлеңнің табынатын түсіндіріңіз.
5. Қазақөлеңінің буын санына қарай қандай түрлері бар? Әрқайсысына сипаттама беріңіз.
6. Қазақөлеңіндегіұйқас түрлеріқандай?
7. Қазақөлеңініңқұрылысындағы соны ізденістер туралы не айтуға болады.

IX тақырып. ӘДЕБИЕТТІҢ ТЕКТЕРІ МЕН ТҮРЛЕРІ (ЖАНРЛАР)

1. Әдебиеттіңүш текке (эпос, лирика, драма) бөлінуі. “Тек”, “түр”, “жанр” терминдерінің мазғына-маңі.
2. Аристотель, Гете, А.Байтұрсынов әдебиеттің текке, түрлерге бөлінуі жайлы.
3. Эпостық тектің табынаты.
4. Лирикалық тектің бейнелеу тәсілінің ерекшеліктері.
5. Драмалық тектің бейнелеу тәсілдерінің ерекшеліктері.

Сөз өнеріндегі тек пен түр, жанр туралы пікірлер

- “Әдеби жанр термин ретінде шартты 2 мағынада қолданылады:
- 1) Әдебиеттің тектері—эпос, лирика, драма;
 - 2) Әдеби шығарманың түрлері: әңгіме, роман, баллада, поэма, комедия, трагедия т.б. ...
- Әдебиеттің тегі—жанр, әдеби шығарма—жанрлық түр” (З.Қабдолов).

“Жанр дегеніміз—бөлігі бірі шығарманың көрініс табу формасы” (Т.Қожакеев).

“Тәжірибеде әдебиеттің эпос, лирика, драма сияқты тектерін жанр деп қате қолданушылық кездеседі. Дұрысында жанр әдебиеттің тегі емес, тегінен тарайын ішкі тармақтар” (“Жанр сипаты” атты ұжымдық монография).

“Жанр дегеніміз— тек пен түрдің т.б. түрлі көркемдік компоненттердің бір-біріне кірігіп, түрліше құрамда қолданылу барысында пайда болған әдеби шығарманың тарихи қалыптасқан түрі” (Д.Ысқақұлы).

Эпос (грекше *eros*—баян, әңгімелеу, тарихтап айту)—оқитаны баяндап жеткізуге негізделетін, кейіпкерлерінің-еректігін, күй-жағдайын, мінез-қасиеттерін, өзара қарым-қатынастарын молынан көрсететін әдебиеттің тегі. Ол өмір шындығын мейлінше мол қамтып, кең суреттейді, адам мінезін мүмкіндігінше терең ашып жан-жақты танытатын ірілең, күрделіәдебиеттің байырғы, негізгі тектерінің бірі болып саналады. Оның туу, қалыптасу тарихы тым әріте адам санасының алғаш ояну дәуірлеріне тамыр тартып жатыр. Эпос—көркем творчествоның ең бір егде, етене, кең тынысты, көлемдігі түрі. Әдебиеттің бұл тегінде шығарма арқауы автор үшін “ішкі” субъективтік, шындық емес, “сыртқы” объективтік шындық—жекелеген адамдардың көңіл күйіғана емес, бүкіл халықтың тұрмыс-тіршілігі, тарихи тағдырлары мен ұлттық даму заңдылықтары басты болып табылады. Шындық кең көлемдегі баяндау, әңгімелеу арқылы жинақталады, адамныңөмір жолы кеңінен баяндалып, оқиғалар молынан суреттеледі, адамдар арасындағы қарым-қатынас әр қырынан айқын көрсетіледі.

Лирика (гр.*Lyra*— ежелгі гректер үніне қосылып, ән салған музыка аспабы)—бас қаһарманы ақынныңөзі ақын көкірегіндегі сезім-оқырман сезімі, ақын көңіліндегі сыр оқырман сыры болып табылатын әдебиеттің тегі. Мұнда ақынның бір сәтте жалт еткен нұрлы ойы, сол бойда жарқ етіп тұтас көрінген ішкі сырлы дүниесі беріледі. Бұл—шындықты адамның ішкі көңіл-күйіне бөлеп, ойы мен сезіміне ағастыра суреттейтін терең психологиялық шығармалардың түрі. Мұнда шығарма мазмұны объективтік оқитаның дамуы емес, субъектініңөзі және сол субъект арқылы өтетін дүниелер болып келеді. Көңіл бұрар, ой толқытар, я қуантып, я қайғыртар, я сергітер, я қажытар, субъектінің рухани өміріне ұрық себер, жүретіне ұялар, толғатына айналар нәрсеңнің бәрі мазмұн болып табылады. Бұл—халық ауыз әдебиетіндегі салт өлеңдері той бастар мен жар-жардан, сынсу мен басташардан, мұң-шер өлеңдері—қолшасу мен көңіл айтудан, естірту

мен жоқтаудан бастау алатын әдебиеттің тегі. Жеке адамның жан дүниесін, толғанысын, ой сезімін жалпы адам баласының қоғамға тән сипаттарын, заман, дәуір келбетін танытатын қасиет ерекшеліктерді көрсетеді.

Драма (грекше *драма*-химыл, әрекет)-эпос пен лириканың қосындысынан туған "үшінші түрі, өз алдына бөлек" аралық әлем-"поэзияның жоғарғы тегі өнердің биік өрі" (Белинский) "Әдебиеттің еңкиын түрі" (Горький); шынайықты айрықша тәсілдермен синтез қалпына келтіріп, шиеініскен тартыстар үстінде жинақтап, оқиғата қатысатын адамдардың сөзі мен ісі арқылы көрерменнің көз алдында қолма-қол көрсететін күрделі жанр; кейіпкерлерінің диалогы мен монологына және қимыл-әрекетіне негізделетін шым-шытырық шиеіле-ніскен күрделі тартысқа құрылатын әдебиеттің тегі. Драманың классикалық типтерінде көлемді эпикалық шығармалардың сюжетін-дейі басталуы мен байланысы, шиеінісі мен шешімі болатын бұл кезеңдер шебер қыстырылып оқиғаны өрбіту тәртібі қатал сақталады. Оқиға қызу тартысқа құрылады, мейлінше шиеіністіріп, шарықтау шегіне әбден жеткізіп барып тынуы айрықша қасиеті болып табылады. Бұл-жеке адамның ойлану сезінуін көрсететін лирикалық тәсіл мен тұтас бір шиеініскен уақиғаны баян ететін эпикалық жанрға тән көркемдік тәсіл қабысып, ұштасып жататын, сондай-ақ дүниеге келгеннен театрмен бауырлас, телқоныр, кіндіктес әдебиеттің тегі.

Әдебиеттің тектері мен жанрлары туралы пікірлер

Лирика

В.Г. Белинский

«Бар адамды бір адамның (ақынның) "қуанышымен қуантып, қайғысымен қайғыртып, шаттығына бөлеп, үмітпен тыныстатып, құлағымен естіріп, тілімен сөйлетер" жанр. Ұлы ақын өзі туралы, өзінің жеке мені туралы айтса, — жалпы жұрт туралы, бүкіл адам баласы туралы айтқаны; өйткені оның тұлғасында жалпы адам баласына тән күллі қасиеттің бәрі бар».

И.Сельвинский

«Әр ақынның пафосы бар. Сондай-ақер дәуірдің де өз пафосы болмақ. Ақынның оты өз мезілінің жалынмен толық тоғысса, лапылдаған жерден Шекспир, Гете, Пушкин шығады...»

Ә.Тәжібаев

«Лирика тілісз түйсіктерге сөз береді, оларды тар кеуденіңқыспағынан көркемдік өнердің таза самалына алып шығады да, ерекше өмір сүрізеді».

Драма

Н.В.Гоголь

"Драма сахнада ғана тіршілік етеді, сахнасыз драма демсіз дене".

А.П.Чехов

"... алғашқы актінде мылтық ілуі тұрса, ақырғы актінде міндетті түрде атылуға тиіс".

М.Горький

Әдебиеттің еңкиын түрі. ...Пьеса өзінде ойнаушы әрбір адамның сөзбен де, іспен де өздігінен, автордыңқыстырма сөзінсіз-ақ ойнатталуын керек етеді. ...Пьеса автордың ...еркін қол сұғуына жол бермейді, пьесада автордың көрермендерге түсінік беріп отыруына орын жоқ. ...Пьеса жасау үшін сөйлеу тілінің пьесада қаншалықты зор, тіпті шешуші маңызы бар... Драмаға қойылатын негізгі талап-драма аяқталуы, сюжетті, оқиғалы болу керек.

М. Әуезов

...Формата драматургиядан қатанқарайтын жанр жоқ. Пьесаның көлемі 70-80 машина бетінен аспауы тиіс. Ал қай поэма, повесть не романның көлемі белгіленіп берілетін еді?

Драма көрушілердің көзін сәл бояған жалған оқиға, жалған қайшылыққа құрылмауы қажет. Әр пьесада өзінің негізгі элементтері... болуы шарт. Пьесаның шартты компоненттері деп отыраным-экспозиция, байланыс, өзекті оқиға, шарықтау шегі, шешілу тағы басқа белгілері.

З.Қабдолов

Комедияның күші күлкіде, күлкінің күші шынайылықпен табиғилықта. Шыншыл һәм табиғи күлкі терең мазмұнды тартыстан туып, толыққанды юморлық не сатиралық образдарға жинақталуы тиіс.

Эпос

В.Г.Белинский

"Біздің заманымыздың эпикасы-роман... Романда эпостық тектің негізгі белгілерінің бәрі бар. Мұнда ...миф жоқ, қаһармандардың адам айтқысыз зор тұлғалары жоқ, мұнда құдайлар әрекет етпейді, бірақ көдімгі өмір прозасы бар".

Романда өмір адам арқылы көрінеді және адам жүрегінің, адам жанының мистикасы, адамның тағдыры, оның халықөміріне барлыққарым-қатынасы роман үшін бай материал.

И. Гете

Бұрын-соңды көз көріп, құлақ естімеген тамаша оқиға туралы шындыққа сыйымды әңгіме.

А. Пушкин

Ең парасатты-дәл және қысқа жазылған проза.

Паустовский

Нағыз күшті, нағыз құдіретті проза-жинақы проза, одан басы артық, айтауға болатын жайдың бәрі алынып тасталған да, тек айтауға бомайтын шындыққа қалған жинақылық-мүкіт мықтылығы.

З. Каболов

Әңгіме-шағын көлемді эпикалық түрдің айрықша асыл үлгісі.

Шағын көлемді эпикалық жанрлар

Миф (грек. *μυθος*-баян, аңыз, мысал)-табиғат құпияларын, адам не қотам өмірінің сан алуан сырын қиял-ғажайып оқиғата айналдыра бейнелейтін фантастикалық баян. Бұл адам баласының сонғу алғашқы қауымына тән идеологиялық синкретизм тұсында етек алған анқау әрі аңырғұт ұғым нанымдарынан туған эпостың түрі болып табылады. Мифті халықтың бүкіл қауым боп қанаттандырған қиялынан туған қымбат қазына, жалпы эпос атауының басы десек те болады. Мифкейіпкерлері-құдайлар, батырлар, әр алуан сиқырлы кереметтер болып, тартымды, қызық сюжетке құрылатын көркемдік бояуы қанық, идеясы айқын, аса әсерлі шығармалар. "Адам баласының сабылпінгі туралы" (Маркс) шежіре.

Аңыз-негізінде шындыққататын, әсіресе қиял аралас фантастикалық хикая, шындыққа жанасымды, көбіне тілгі өмірде болған, халық жалында сақталған оқиға оқиғалар жататын халықтық шығарма. Аңызға Асан қайғы, Жиренше шешен мен Қарашаш, Жәнібек хан туралы ел аузындағы әңгімелер жатады. Бұл-көркем түрі жағынан мифті еске салатын, көлемі шағын, оқиғасы қызық, адамдары аз, тілі таза, идеясы айқын эпостың түрі.

Ертегі-адам өмірінде не хайуанаттар дүниесінде болуға лайық, әр алуан қызық, кейде тілгі ғажайып оқиғаларды ойдан шығарып, әсіресе әңгімелейтін көркем баян, әсерлі хикая. Бұл-әлем халықтарының ауыз

әдебиетінің барлығында кеңінен таратқан, көптеген елдерде сюжеті, тақырыбы, идеясы жағынан ұқсас болып келетін шығармалар. Оның басқа жанрлардан айырмашылығы: көлемі қысқа, сюжеті ықпал, композициясы жинақы, тілі ауызекі айтуға лайық, қарапайым, бірақ образдары өткір, дәл, мазмұны тартымды, идеясы бүкілсіз ашық миф пен аңызға ұқсас болып келеді. Сондықтан уақиғалары ғажайып, әсерлі бейнделеді, тыңдаушысын елтіп, эстетикалық тәрбие береді. Оныңалғашы танымдық тәрбиелік мәні зор өте зор. Ертегі-"Халық жанының айнасы" (Белинский), "Ең алдымен халықты мінездейтін" (Добролюбов) ауыз әдебиетініңүлгісі.

Мысал-айтылатын өнегелі ойды тұспалдап жеткізетін, көбіне өлең түрінде келетін, сюжетті, шағын көлемді көркем шығарма. Оның тақырыбы сан алуан, кейіпкерлері аң, құс, балықөсімдік дүниесі болып келеді. Кейде оқиғаларына адамдар да қатыстырылып отырады. Оның негізгі сюжетке қоса, нақыл түрінде келетін түйіндемесі де болады және көбіне өлеңді шығарма түрінде келеді. Бұл-Ежелгі Грекияда-Эзоп, Францияда-Ж. Лафонтен, Германияда-Х. Геллерт, Англияда-Томас Мур, Ресейде XVIII ғасырда А. Кантемир, А. Сумароков, В. Тредиаковскийлер жазған, XIX ғасырда И. Крылов атасы болған жанр. Мұнда диалог тәсілі жиі қолданылады, баяндауы ширақ, жинақы, тілі қарапайым, жанры жағынан фибратты, уатыздық сарындағы дидактикалықәдібиет түрі болып келеді және кейде мысқыл-сықақүлгісі ретінде де кездесіп отырады. Мысалды уатыздап, нақтылап айту тәсілі жағынан халықтың мақал-мәтелдерімен, нақыл-сөздерімен ұштағатын, түп-төркіні хайуанаттар туралы тұспалды мағынасы бар ертегі, қысқа әңгіме нұсқаларына ұқсас өлеңді шығарма десек те болады. Негізгі ерекшелігі: орқашан сатиралық сипатта, көбіне аң, хайуанат, кейде зат туралы жазылып, сол арқылы адам бойындағы мін, әлеуметтік ортадағы кемшілік күлкіге, келекеге, мазалқа айналдырып, сықақпен сынайды. Мазмұны бүкілелі болғанымен, идеясы астарсыз, ашық, тура, тілі мірдің отындай өткір, шымыма шымыр. Эпостық шығармалардың ішіндегі еңқысқа түрі. Мысалы:

Жүк аяды Шаян, Шортан, Аққу бір күн,

Жегіліп тартты үшеуі дүркін-дүркін.

Тартады Аққу көкке, Шаян кейін,

Жұлқыды суға қарай Шортан шіркін.

(И. Крылов-А. Байтұрсынов)

Новелла (итал. *Novella*-жаналық, соны сөз)-жеке адамдар басынан кешкен оқиға, оқиға оқиғалардан туатын, шағын эпикалық түр ретінде Еуропалығы оған дәуірінде қалыптасқан түр. Новелланыңүздік үлгілерін

жасағандар: Италияда Боккаччо ("Декамерон"), Ресейде Н.Гоголь мен А.Чехов, Францияда П.Мериме мен Г.Мопассон, Америкада Эдгар По мен О'Генри т.б. Новелланың негізінен айырмасы онда әдеттегіден тыс, өзгеше жағдай, ғажап оқиға баяндалатын, оқиға желісі қызықты болып, тосын, күтпеген жерден аяқталады.

Әңгіме—оқиғаны баяндап айтуға негізделетін, қара сөзбен жазылған шатын бас-аяғы жинақы, тиынақты бір оқиға айтылатын көркем шығарма. Мұнда алдымен адам, оныңөмірі мен тағдыры, аса манызды деген оқиға суреттеледі. Ерекшелігі: аз сурет арқылы көп жайды аңғарта білетін айрықша көркемдікті талап етеді. Сондықтан да қаламгерден нағыз шеберлік мектебін талап етеді. Жалпы, әңгіме—жауынгер, ұшқыр, өмір құбылыстарына шұғыл үн қосқыш, оқушысын тез тапқыш, өткір, икемді, сүйкімді жанр.

Очерк—суреттелетін шындық та, қалармандары да ойдан шығарылмайтын, өмірде бар, болған ақиқат пен адам туралы шығарма. Оны өткен шақтың көне шындығынан емес, осы шақтың жана шындығынан туатын өз кезінінүні, жананың жаршысы десек те болады. М.Горький оны көркем шығарманыңөзі емес эскизі, ғылыми зерттеу мен әдеби шығарманың орта-сында тұрған аралық зат деп түсіндіреді. Ол—беллестистиканың да, публицистиканың да сипаттары бар әрі әдеби, әрі газет жанры.

Фелетон (франц. *Felieton*—парақ)—француздың парак деген ұғымды білдіретін сөзінен шыққан әрі әдеби, әрі газет жанры. Ол әдеби қасиеті мол жақсы үлгілерінде көлімділей көркем бейнелер, қызық мінездер, сатиралық типтер жасалуымен ерекшеленеді. Яғни ол— "...шатын көлемді, публицистикалықүнді, көркем тілді, сын-сықаққа бай, күлкі шақыратын, әдеби шығарма" (Т.Қожақеев).

Орта және кең көлемді эпикалық жанрлар

Повесть (хикай)—оқиғаны баяндап айтуға негізделетін, қара сөзбен жазылған көлемді шығарма, эпикалық жанрдың орташа түрі; композициялыққұрылысының жинақылығымен, оқиға желісінің біркелкі өрістеп, байсалды баяндалуымен ерекшеленетін жанр. Мұнда қат-қабат шиеленіскен оқиғалар тізбегі кездесе қоймайды. Сондықтан кейіпкерлері аса көп болмайды және сюжеттік желісі бір арнада өрістейді.

Негізінде повесть дегеніміз—ол да роман, бірақ оның көлемі кіші болады. Бұл жанрдың шын шебер өкілі—Гоголь. Гогольдің таңдаулы повестері—"Тарас Бульба", "Ескі заманның" помещиктері"... Көркемдік қасиеті жағынан бұларға жақын тұрған повесть—Пушкиннің "Капитан

кызы"... Ал қазақәдебиетіндегі Ж.Аймауытовтың "Күнікейдің жазығы", М.Әуезовтің "Қараш-қараш оқитасы", "Қилы заман", Ғ.Мүсіреповтің "Кездеспей кеткен бір бейне", Ш.Айтматовтың "Жаңиға", "Құс жолы" атты шығармалары үздік үлгілері болып табылады.

Поэма (грек. *Poema*—туынды)—оқиғаны өлеңмен баяндап айтатын, кейде жыр-толғау түрінде келетін көлемді шығарма. Оныалғашқы нұсқалары—ауыз әдебиетіндегі уақиталы жырлар болып табылады. Қазақәдебиетінде XIX ғасырдың аяғында кең тараған, көбіне шытыстық сюжеттерге негізделген дастандардың бір түрі болып келетін жанр. Еуропа және орыс әдебиетінде дамуы романтизм дәуірімен байланысты, субъективтік-лирикалық сарын басым келетін Байрон, Мискевич, Пушкин, Лермонтов шығармашылығында үлкен орын алады. Ал біздіңәдебиетте Абайдың "Ескендір", "Масхұт", Шәкәрімнің "Ләйлі-Мәжнүн", "Қалжаман-Мамыр", Лиястың "Күйші", Мағжанның "Батыр Баян" атты туындылары үздік үлгілері болып табылады.

Тарихи жыр—белгілі бір тарихи оқиғаларға байланысты туған эпикалық жыр. Мысалы, алтын орда, ноғайлы дәуіріндегі "Едіге", "Орақ-Мамай", "Мұсахан" т.б.; жоңғар, қалмақ шапқыншылығына қарсы жорықтардағы Қабанбай, Бөгенбай, Олжабай, Өтеген, Жәнібек т.б. батырлар туралы; ұлт-азаттық, бостандық жолындағы бұқаралық күрес сипатталатын "Исатай-Махамбет", "Хан Кене", "Жанқожа батыр", "Бекет батыр" т.б.; сондай-ақ 1916 жылғы патша өкіметіне қарсы халық көтерілісі туралы "Аманкелді батыр", "Бекболат" секілді т.б. дастандар.

Дастан (парсы сөзі—тарихи әңгіме, ертегі, батырлар жыры)—Шығыс әдебиеті мен фольклорындағы эпикалық жанр, өлең түріндегі уақиталы шығарма. Көбінесе бұрыннан белгілі ертегі сюжеттерінің, аңыз, хикаялардыңәдеби өңдептен, кейде өлең мен қарасөз араласып келе беретін түрі ретінде кездеседі. Мысалы, қазақ ақындарының шығыстық сюжеттер негізінде жазған "Үстем-Дастан", "Ләйлі-Мәжнүн", "Сейфилмәлік-Бәдітұл-Жамай", "Жүсіп-Зылиха", "Бозжігіт", "Атымтай Жомарт" т.б. шығармалары.

Қисса—қазақәдебиетінде кітаби ақындардың Шығыс әдебиетінің сюжетіне шығарған дастандары, өлеңмен жазылған ертегі-хикай; ертерек кездегі ұағырәкөлеммен жазылған әңгімелердің атауы. "Қыз Жібек", "Қобыланды", "Алпамыс", "Ер Тарғын" секілді эпикалық жырлардың ертеректе Қазан, Петербург, Ташкент қалаларында басылып шыққан үлгілерін де қисса деп атаған.

Лириэпос жанры—бір жағынан, лирикалық, сыршылдық сарыны бар, екінші жағынан оқиғалы болып, эпоэка тән сипатқа да ие болатын шығарма түрі. Көбінесе лирикалық дастан, лирикалық поэма

(С.Сейфуллин "Аққудың айрылуы", М.Жұмабаев "Батыр Баия") түрінде кездеседі. Мысалы, қазақ ауыз әдебиетіндегі "Қыз Жібек", "Қозы Көрпеш – Баян сұлу" атты ғашықтық жырлар. Мұнда сюжетке енетін образдан басқа лирикалық геройдың образы да айқын көрінеді.

Эпостық жыр-оқитаны, жайт-жағдайды баяндап айтуға негізделетін көлемді поэзиялық туынды. Мысалы, "Қобыланды", "Алпамыс батыр", "Ер Тарғын" атты т.б. батырлық жырлар. Мұны жаугершілік соғыс жайын баян ететін, батырлар дәріптелетін ұзақ поэзиялық шығарма десек те болады.

Роман—сюжеттік құрылымы күрделі, көп кейіпті, кең тынысты, кейіпкер бейнесін ұзақ байтақ кеңістік ауқымында көрсететін көлемді эпикалық шығарма. Яғни кейіпкер бейнесі ол өмір сүрген уақыт, орта, байтақ кеңістік ауқымында жан-жақты мұқиятталды. Оның классикалық үлгілерін Стендаль, Бальзак, Диккенс, Тургенев, Толстой, Достоевский, Мопассан жасап, әлемдік аренаға көтерген. Қазақәдебиетіндегі жарқын үлгілері—Ж.Аймауытовтың. "Қартожа", "Ақбілек", М.Әуезовтің "Өскен өркен", Ш.Айтматов "Боранды бекет", "Жан пид" атты шығармалары.

Диалогия (грек. *Ди-екі*, *logos*—сөз, әңгіме баян)—бір-бірімен жалғастырылып, бір идеялық ой-тұжырымдар негізінде жазылған басты кейіпкерлері ортақ екі шығармамен тұтастып келетін кесек көркем туынды. Мұнда әр шығарма баяндалатын оқиғасы жағынан тиінақты болып, көбіне негізгі кейіпкердің өміріндегі белгілі бір кезеңді қамтиды. Сондықтан әрқайсысы жеке кітап болуға лайық шығармалар болып табылады. Мысалы, И.Ильф пен Е.Петров "Он екі орында", "Алтын бұзау"; Г.Мүсірепов "Оянған өлке", "Жат қолында"; М.Мағзун "Аласапыран" т.б.

Трилогия—мазмұн-мағынасы, сюжеті жағынан бір-бірімен тығыз байланысты негізгі кейіпкерлері ортақ келетін үш шығарма; яғни әр шығармасы бас-аяғы бүтін, өз алдына дербес туынды болып келетін өзара жалғасып, тұтастып жататын үш шығарма. Мысалы, Ә.Нұрпейісов "Қан мен тер", І.Есенберлин "Көшпенділер", "Алтын орда".

Роман-эпопея (дәуірлама)—"...Бір роман кемерінде бірнеше роман иіндесе сыйысады... Алайда әр кітаптың өзіндік логикалық тынымы бар" (Т.Нұртазин); "Эпостың шыңы, оның негізгі қаларманы — халық, суреттер шыңын — халық басынан өткен кезеңді құбылыстар" (З.Қабдолов).

Эссе—тұрақталған, қалыптасқан тұжырымдарға жана қырынан қарап, өзінше толғайтын философияның, эстетиканың, әдеби сынның, публицистиканың, көркем әдебиеттің жанры. Оған батыл болжамдар

мен өткір ұсыныстар, пікір жарыстырулар мен талас тудыратын жорамалдар, ойлар тән болып келеді. Сондықтан оны соны пікірлерге көбірек мән беріліп, оқырманды ой теңізіне жүздіретін, өзінше ойлап-сезіну қажеттілігін туғызатын; сыршыл сезімге, тіл бояуларының айрықша салтанатына, әшекейлі композицияға құрылатын, автордың нарасат байлығын, жарқын танқыр ойларын көрсететін өзгеше бітімді өнер туындысы деуге болады. Мысалы, Ф.Достоевскийдің "Жазушы күшпені", Т.Жұртбай. "Бесігінді түзе".

Мемуар, естелік (франц.сөзі—еске алу)—жазушыныңөзі көрген, білген уақиғаларын, әр түрлі адамдардың мінезін, іс әрекетін сол кездесті алған әсерін сақтай отырып, сондағы көңіл-күй әуенімен суреттейтін туындысы. Яғни, автордыңөз көзімен көрген, қатысып араласқан уақиғалар жағдайындағы өмірбаян, күнделік, жол жазбалары түріндегі шығармалар болып табылады. Негізгі ерекшелігі: деректілік, нақтылық, көзімен көрген, басы-қасында болған, адамның баяндауына тән айнақтық, болған жайды сол адамныңөз түсінігі, өз пікірі тұрғысынан қарап, өзінше бағалауы; көркемдік қуаттылығы, өмір танытқыштыққасиеті, өмір құбылыстарын терең талдап, қорытындылай білуге, жинақтап бейнелеуі.

Памфлет (ағылшынсөзі-парақ)—негізінен нақтылы құбылыстың, саяси топтың жетекшілерінің типтік ерекшеліктерін дәл тауып әңкірелейтін кара сөзбен де келетін, өлең түрінде де кездесетін сатиралық шығарма. Мұнда заманның саяси-әлеуметтік тынысы полемикалық сарында, өткір сатира, сарказммен айқындала ашылып отырады. Алғашқы белгілері XVIII-XIX ғасырларда Жанкісі, Махамбет, Шернияз сынды қазақ ақын-жырауларының поэзиясында көрініс берген, XX ғасырда С.Дөнентаев, Б.Майлин, Ш.Смаханұлы қадам тартқан көп қырлы әдеби-публицистикалық жанр.

Көсемсөз—нақтылы саяси, экономикалық, әлеуметтік, философиялық мәселелерді көтеріп, қоғамдық ойда ықпал етуді мақсат ететін жанр. Әдебиет пен журналистиканыңқоғамдағы көкейкесті, өткір мәселелерін қозғайтын, өз кезеңініңөзекжарды мәселелерін арқау ететін ұрымтал, елгезек, кезеңдік жанр.

Лириканың тарихи түрлері

Ода (грек. *Ode*—ән)—есімі елге тараған жеке адамдарды не батырларды мадақтаған я болмаса ел ішіндегі елеулі оқиғаларды дәріптеген аса көтеріңкі, көңілді жыр. Әуелде Грекияда әр түрлі тақырыпқа арналып, музыкамен сүйемелдеп, хормен айтылатын өлең болған.

Баллада (итал. *Ballade*-билеу)—оқиғата құрылған лирикалық сарындағы ұзақөлең; акын өзінің көңіл-күйін, толғанысын жырлап қана тыңдайтын, сол сезімді тұтыздан себептерді оқиғата айналыра суреттеп көрсететін поэзия жанры. Әуелде орта ғасырларда Францияда би үстінде айтылатын оқиғашы жыр ретінде пайда болған. Кейін өткеннің ерлік істерін, қыз бен жігіттіңқайғылы махаббатын, аруақ, жын-шайтан араласқан үрейлі оқиғалар жайлы елгезек сыр болып келетін лиро-эпостық сипаттағы шағын сюжетті өлең түріне ауысқан. Мазмұны көбіне тарихи шындық, оқшау фантастикалық хал, ерлік әрекет болып келеді.

Идиллия (грекше *eidyllion*-суреттеу, сурет)—қарапайым еңбек адамның табиғат аясындағы қамсыз, алаңсыз өмірін суреттейтін, алаңсыз, тыныш, тағу-тәтті күй туралы өлең. Негізінен ақындардың, шаруалардың тыныш өмірін, табиғатқа жақындағын көтеріңкі леппен дәріптей суреттеуге ұмтылуынан туған. Мұнда әлде бір парықсыздау салтанат, қарекетсіз қызық, уайым қайғысыз қызылғт өмір туралы; мал баққан, шөп шапқан, етін салған, балық аулаған адамдардың тұрмысы, олардың сұлу табиғат құшағындағы өтіп жататын сауық-сайран туралы сөз болады.

Сонет (итал.*sonetto*, *sonare*-сылдырау, сыңтырлау)—сөздері әуезді болып, ұйқастары өрнекті келетін, сыңтырлап айтылуына назар аударылатын, өлеңнің, шумақтың кестесі мейлінше күрделі болып келетін 14 тармақтан тұратын өлең. Алғашқы сегіз жолы катрен, кейінгі алты жолы терпет деп аталады. Келісім кестесімен, сазды үнімен айшықкернегі мен ойлы-күйлі мәнді марыналы, тармақтар саны қатан сақталатын өлең бұл өлең түрі арнаулы өлшеммен, әр түрлі тақырыпқа жазылатын сыршыл өлең түрі болып келеді. XIII ғасырда Сицилияда туған, Данте, Петрарка көп жазған, батыс Еуропаның басқа елдеріне кең таратқан, классикалықүлгілерін Шекспир жасаған.

Арнау—әдеби шығарманың басында берілетін, сол шығарманың кімге қандай оқиғата байланысты екенін көрсететін, көбінесе өлең түрінде келетін автор сөзі. Сондықтан белгілі бір адамның бейнесін мінез-сипатын суреттеу мақсатымен жазылатын дербес поэзиялық туынды болып табылады. Мұнда автордыңөз шығармасын белгілі бір адамға ізет-құрмет көрсетіп, сый ғып тартатынын туралы айтылады. Кейде арнайы шарықтау, кейде көлемді лиро-эпикалық шығармаға бет ашар, кейде жеке адамдарға бағыштау түрінде де жазылады.

Элегия (грек *elegia*-аянышты жыр)—көбіне тұнғыш ойда шолу, қамыту, жабығу сарындары басым, жабырқанқы көңіл-күйін, тіршілікке, тағдырға, табиғатқа мерзей қарайтын лирикалық толғаныс, нәзік

сыршылдық тән мұнды лириканың бір түрі. Мысалы, Абайдың “Ауру жүрек ақырын соғалы жай”, Маржанның “Адамшы өмір” атты өлеңдері.

Эпиграмма (грек.*Epigramma*-жазу)—жеке адамға арналып айтылатын сықақөлең. Мысалы,

Қайда Мажжан?

Мажжан мынау

Самолетте,

Очень ленив, упрямый паренек.

Керсе әйел,

Көзі жоқ ол көбелек;

Жолдан азын

Закон жазып,

Майқы боп

Ақын Мәкен

Отыр ма екен

Қайқылы;

Ақан, Ақан,

Тілек-батпаң аққа жоқ,

“И, жатпаң хақ,

Мен шын нахақ”, -

Де де жат.

Қазақөлеңдерінің тарихи түрлері

Желдірме—жырды термелеп ерекше қарқынмен жедел, екпіндете аңғу тәсілі, “Жыр қарқынын үдетіп, өлең тосқынын ағылта, төгіп-төгіп жіберу үшін ...” (М. Әуезов) қолданылатын өлең түрі. Ол асқақун, шабытты, күй, лепті, қуатты сөз, жалынды лебіз, сыңғыр қаққан әуез, әсем ұйқас, шоқтай қызулық, әнге бейімділік, канаттылық пен жігерлілікке негізделеді.

Терме—тибраттылық мәні бар, моральдық идеялар тұрғысынан әр нәрсені теріп айттып, бір нәрседен екінші нәрсеге еркін ауысып отыратын қазақ халық поэзиясында қалыптасқан лирикалықөлең түрі. Нақыл сөз үлгісінде құрылып, өнерелі, нұсқалы сөздердің тізбегіндей 7-8 буынды жыр үлгісінде жазылады. Мұнда көбіне күнделікті тұрмыс-тіршілікке қатысты жайттар сөз болады, сөз бен әуен сабақтасып келеді, яғни сөзді айқын, анық жеткізуге лайыққысқа қайырылатын,

жеңіл әуенмен айтылатын Қазақстанның батыс аймағы мен Сыр бойында мол дамыған өнер түрі.

Толғау—қазақ, қарақалпақ, ноғай секілді халықтардың ауызша поэзиясында кең тараған қоғамдық-саяси, кейде күрделі, көлемді лирикалық туынды тіпті сюжетсіз поэма дерліктей сипат алатын, ырғағы 7-8 буынды тармақтарға негізделетін өлең түрі. Оныңмазмұнында манызды қоғамдық-әлеуметтік, саяси философиялық тақырыптар, азаматтықәуендер кеңінен орын алады. Сондықтан ХV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясында ерекше өркендеп, өзінің ең жоғарғы даму сатысына жеткен. Тарихы жыраулық поэзияға тікелей қатысты болғандықтан, Қазтуған, Доспамбет, Шалқияз, Ақтамберді, Үмбетей, Бұқар т.б., жыраулар шығармашылығына байланысты туған жанр дәуімізге де болады. Жалпы алғанда, толғау-ауызша поэзиялықөлеңді суырып салу дәстүріне сәйкес қалыптасқан, еркін, ар мөлшерде тоңғасып түйдек-түйдегімен шотырланып келетін, белгілі бір мақаммен, лирикалық аспаптың сүйемелдеуімен айтылатын жанр.

Арнау өлең—белгілі бір адамның бейнесін, мінез сипатын суреттеу, азана сөзбен кейіпкердізіліммен дәл көрсету арқылы, оныңқимыл-қозғалысқа толы жанды бейнесін, сымбатын портретін көзге айқын елестету мақсатымен жазылған дербес поэзиялық туынды. Мысалы, Абайдың “Оспанға”, “Жайнаған туын жығылмай”, “Көшегі Оспан атасы” деп аталатын өлеңдері.

Жан аға! Шықтым өлімнен,

Халімді менің көрсейші.

Жаның нұрға көмілген,

Нұрыңнан ұшқын берсейші.

(Матжан “Жамбылға”)

Хат өлең—арнау өлеңінің бір түрі. Мысалы, Абайдың “Мен сәлем жазамын” атты өлеңі мен “Жігіт сөзі”, “Айттым сәлем, Қаламқас”, “Қыз сөзі” (“Қиыстырып мақтайсыз”) атты ең өлеңдері; сондай-ақ оныңүлгілерін С.Торайғыровтың “Қамар сұлу”, Б.Майлиннің “Шұтаның белгісі”, С.Мұқановтың “Мөлдір махаббат” атты шығармаларынан да кездестіруге болады.

Арнау сөз—әдеби шығармада автордың кейіпкерлерімен, оқирмандарымен, табиғат құбылысымен, әйтеуір қандай да жанды, жансыз нәрселермен тілдеуі. Мысалы, “Сорлы Ақбілек! Сен жылмай кім жылдасың? Тас емшегін жібіткен, тар құрсағын кеңіткен, аруанадай анаңнан айырылдың. Жылда, жасың бұла. Жасыңмен қайғың жуылсын.

Жасыңнан теңіз жылдасын. Теңізді дауыл толқынтсын. Құтырсын толқын, туласың!” (Ж.Аймауытов. “Ақбілек”).

Лириканың тақырыптық түрлері

Азаматтық лирика—лирикалық поэзияның заман жайын, әлеуметтік мәселелерді қозғайтын үлкен бір саласы, қоғамдықөмірдің көкейкесті мәселелері, халық тағдыры мен мүддесі, оның келешеті арқау болған саяси-әлеуметтік лирикамен ағасып жататын сарын. Ол өмір жөнінде, халықтың тағдыры туралы ой-толғамдардың ақынныңөз көңіл-күйімен тереңуітасып көрінуі арқылы жасалады. Мұнда адамның белгілі-бір дәуірге байланысты ой-арманын мақсатын жырланады, жалпы әлеуметтік мәселелер жайында толғанады, яғни халыққамын, оныңқоғамдық халі арқау етіледі. Ақын заман сырын ашып, оныңқайшылықтары мен кемшіліктерін көрсетеді, алға, болашаққа жол еңгітеп, ой қозғайды. Бұл—декабрист ақындар, сондай-ақ Пушкин, Лермонтов, Некрасов поэзиясында жиі кездесетін тақырып. Қазақ поэзиясында Абай, Сұттанмахмұт, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, М.Дулатов поэзиясында әлеуметтік маңызға ие болған лирика.

Әлеуметтік лирика—қоғамдағы, адамдардыңарым-қатынасындағы елеулі құбылыстар халықтық, ұлттық мүдде туралы ақынның толғануы, тебіренуі; азаматтық парыз, ар-ождан, қауым алдындағы жауапкершілік, қоғам көтеріп отырған аралаудан жайлар, рухани жүк мазмұны болып табылатын лирика; халықтық, адамгершілік ізгі ойлар мен сезім басым сарын.

Саяси-әлеуметтік лирика—кезектік поэзияның саяси мәселелері көтеріп, әлеуметтік мақсат-мүдделерді паш ететін саласы. Қоғам өзгеріс алдында, бұқара толқын үстінде тұрған алма-ғайып кезеңде белсенділігі арта түсетін лирика. Кеңес дәуірінде идеологиялықкөксөздің ырқымен қазақ поэзиясы ұраншылдыққа, даурықпа мақтанға көп ұрынған лириканың түрі.

Философиялық лирика—ақындарды ой азабына салған ғалам сырды, тіршілік құпиясы, жазмыш жұмбағы туралы өлеңдер, терең ойлы шығармаларға мейлінше бай қазақ поэзиясында қазіргі түсінікте Абай өнернамасынан басталып, Шәкәрім, Матжан творчествосында жалғасын таппан лириканың түрі. Бұл—болмыс, өмір, тағдыр жайын толғайтын, философия мен поэзия арасындағы мәңгі бірліктің айтағы. Еуропа мен орыс әдебиетінде Греция мен Рим дәуірлерінен келе жатқан философиялық ағымдардың арнасында өркен жайған. Ж.Баласағұнның “Құтты білік”, Қ.А.Ясауидің “Диуани Хикмет” атты еңбектері мен Әлішер

Науaidiн гуманистік тұрпаттағы туындылары философиялық лирика-нынүлгілері болып табылады.

Табиғат лирикасы—ақындардың айнала қоршаған орта, оның түрлі жаратылыс сырлары туралы өлеңдері. Бұл—тіршілік атаулының бөсігі болған жаратылыстың небір тамаша суреттерін жасайтын пейзажлық лирика, яғни Табиғат арқылы қоғамдық өмірді, адамның ішкі кенілі-күйін асастыра жырлау. Абайдың “Жаз”, “Жағытұрғы”, “Қыс”, “Күз”, “Қараша, желтоқсанмен сол бір-екі ай” атты өлеңдеріүздік үлгілері болып табылады. Абайдан кейін С.Сейфуллин, М.Жұмабаев, І.Жансүгіров сынды ақындар жырлаған мәңгілік тақырып.

Драмалық тектің түрлері

Трагедия—күдіретті күш иесі, ғаламат қайсар, ақиық ер де өр туғалардыңөмірдегі адам жеңіп болмас кедергілер мен кескілесіне құрылған күрделі сахналық шығарма; оқиғалары қатерлі, қайғылы халден туындап, бас қарманыныңқазасымен, мұнмен, зармен аяқталатын сахналық туынды. Ол негізгі кейіпкердің жан аямас күресіне, терең тебіреністері мен ішкі арпалыстарына құрылып, қайғымен аяқталады. Яғни, мұнда өмірдегі шиеленіскен күрес-тартыс, бір-біріне қарама-қайшы күштердің ешбір ымырата келмеуі, белдескен күресі, қактығыс-талаасы суреттеледі, сол жолда негізгі кейіпкер опат болады. Бұл жанр ежелгі гректердің сахналықөнері дами бастағанда пайда болып, Шекспир тұсында айрықша зор биікке көтерілді. Оныңүлгісі ретінде Эсхилдің “Бұғауланған Прометей”, “Парсылар”, Софоклдың “Эдип патша”, Эврипидтің “Медя”, “Электра”, Шекспир-дің “Отелла”, Пушкиннің “Борис Годунов”, Әуезовтің “Еңлік-Кебек”, “Қаракөз”, Мүсіреповтің “Қозы-Көрпеш—Баян сұлу”, Ш.Айтматовтың “Ана—Жер ана” атты шығармаларын мысалға келтіруге болады.

Комедия—трагедияға керісінше “өмірдің биік поэзиялық сәттерін” суреттемейтін, қарапайым “күнделік прозасын, ұсақ-түйетін, кездейсоқ жайттарын” (Белинский) суреттейтін сахналық шығарма. Яғни, ол—өмірдегі келеңсіз құбылыстарды, адам бойындағы қасиетсіздікті келекесте айналдыратын күлшіріті пьеса. Мұнда өмірдегі қайшылықтар-дың терең тамырын қазбамай, жеңіл қактығыстар арқылы аңарту басым келеді, адам бойындағы кемшілік, осалықты бейнелеу жарасымды әзіммен, еріксіз күлдіретін тапқырлықпен астаып жатады. Өткір тілділік, азілқойлық, күлпеген жерден оқыс жауап беруге икемділік бұл жанрдың тартымдылығын арттыра түседі. Сондай-ақ, комедияда кейде кейіпкердің күлкі тудыратын бір мінезі алынып, сол бастан-аякәжуаланады, кейде шиеленіскен әрекет, оқина басты роль

атқарады. Тамаша үлгілері көне Грециядағы Аристофанның “Салт аттылар”, “Бакалар”, “Бұлттар” атты туындыларынан басталып, оны Римде Плавт, Теренций дамытқан, Батыс Еуропада классицизм кезінде өрістеген (Мольер “Сара”, “Тартюф”). Бұлардыңқатарына Фонвизин-нің “Тотышарларын”, Гогольдің “Ревизоры” мен “Үйленуін”, К.Мухомеджановтың “Бөлірік бөрік астында” атты шығармаларын қосуға болады.

Драма—трагедияға да, комедияға да жатпайтын сахнаға арналған шығарма. Мұнда уақиғаны, отан қатысушы кейіпкерлерді олардың іс-әрекеті, монологтар мен диалогтар арқылы көрсетеді. Кейіпкерлері өздерінің айтатын сөзі арқылы, сонымен бірге сахнадағы қимыл-әрекеті, жүріс-тұрысы, сонда байқалатын жай-күйі арқылы бейнеленеді.

Трагикомедия— трагедияға да, комедияға да тән сипат-өзгеше-ліктер кездесетін драмалық шығарманың түрі. Негізгі кейіпкерлердің ауыр трагедиялық жағдайды басынан өткізуімен бірге, басқа кейіпкерлердің оташ, мінездерімен, надан топастығымен, аңқаулығымен көрініп, әжуа күліммен айтылады. Мысалы, А.С.Грибоедовтің “Ақылдан қайғы” шығармасы.

Бақылау сұрақтары:

1. Әдеби тек, жанр, түр деген терминдердіңұқсастығы мен айырмашылығы неде?
2. Эпикалық тектің түрлеріне сипаттама бер.
3. Лирикалық тектіңөзгешелігі неде? Лирикалық тектіңқандай тарихи және тақырыптық түрлері бар?
4. Драмалық тектің табиғаты қандай? Оның түрлерінің бір-бірінен өзгешелігі, айырмашылығы неде?

Ұлттық әдеби процесс

1. Өнер дамуыныңқоғамдықөмірмен байланыстылығы.
2. Әдеби дамудың тарихи сипаты.
3. Әдеби дамудың заңдылықтары.
4. Дәстүр және жаңашылдық

Әдеби процесс—бұл белгілі бір дәуірде, сонымен қатар, ұлттар мен елдердің, аймақтардың, элементінің күллі тарихи кезеңдерінде өмір сүріп келе жатқан әдебиеттің тарихи-занды қозғалысы. Әдеби процесс әрбір тарихи кезеңде әлеуметтік, идеологиялық және эстетикалық тұрғыдан жазылған әр алуан сападағы кесек образдар мен қарапайым бейнелер

кескінделген қарадүрсін шығармалардан көпшілікке арналған әдебиет-терге дейін өз бойына үлдіксіз сіңіріп отырады. Мұныңқатарына олардың жиі жарық көретін жарияланымдар мен басылымдары, әдеби сын, естеліктер, әдеби эпистолярлық жанрларда жазылған оқырмандардың катысуы да жатады.

Әдеби процесс термині ХХ ғасырдың 20-30 жылдары пайда болып, 60-жылдары кеңінен қолданыла бастады.

Әдеби процесс әдебиет тарихын тарихи-әдеби тұрғыдан қарастыру барысында маңызды проблеманың бірінен саналады. Егер өмірбаяндық методтың жақтаушылары классикалық және романтикалық эстетиканың ізінше бірнеше кемелдердің туындылары мен үлдік үлгілеріне ғана ден қоятын болса, онда ХІХ ғасырдың ІІ-ші жартысындағы ғылыми әдебиеттану әдебиетті зерттеу ісіндігісіре талғампаздықтан бой тарта отырып, жазушы туындыларының көркемдік деңгейіне, идеологиялық бағыт-бағдарына қарамастан, мұны зерттеу пәні ретінде қарастырады.

Әдеби процесс – адамзаттың эстетикалық, рухани құндылықтарының толығының тарихы. Әдеби процесс – жеке тұлғалар өзініңкеңестен айырықша көркемдік ашылымдарымен, өзіне дейінгіқұндылықтарымен қайшылыққа түсе отырып, оны қозғалысқа келтіре отырып, әдеби процестіңқұрамына кезектік, жалғастырушы өзгертушікізмет атқарады.

Алайда, техниканың даму заңдылықтарындайлай әдебиет пен өнерде жаңа көркемдік ашылымдар өзіне дейінгі бар көркемдік құндылықтарды жою арқылы дамымайды. Қайта ондағы қайсібір элементтер келесі дәуір мен кезеңдердегі көркемдік ашылымдарға әр беріп үндесіп отырады (мысалы М.Әуезовтің«Абай жолындағы» фольклор, этнография дәстүрлері, Ш.Айтматов шығармаларындағы мифтік бастаулар).

Әдеби процесс эстетика мен әдебиеттанудың, өнердің, теориясы мен тарихының, сондай-ақ поэтикасының ортақ көркемдік категориясы. Ғаламда бәріөзгереді, қозғалысқа түседі. Әдеби процесс – көркемдік дүниеніңқозғалысы мен дамуын зерттейтін методологиялықәдіс.

Жанашылдық

Өткеннің тәжірибесі мен жемістерінен, мән мағынасы бай, дәрежесі жоғары заман жауап беретін бұрынғының шеңберінен шығып, болашаққа кең жол ашатын аса маңызды ізденіс, әрекеттер; Біраз уақыттан кейін өзі дәстүрге айналып, онымен диалектикалық бірлестікте дамитын ескі мен жаңаның жалғастығына негізделген,

тарихпен бірге өзгеріп отыратын құбылыс; Тек қана жаңа сөздер, өрнектер тәсілдер табу арқылы ғана емес, бұрыннан бар бейнелеу құралдарын жанаша қолдана білетін суреткерлік шеберлік; Ойдың саналылығы, өмір құбылыстарын жанаша ұғып түсіне білу, сезіну және соған сәйкес туатын көркемдік шеберлік; Бұрын қол жеткен табыстарға, ұлы суреткерлердің тәжірибесіне сүйене отырып, өнердіңөрісін кеңейте түсетін асқан творчестволық ізденіс нәтижесі.

Дәстүр

Көркемөнердің тақырыптық ауқымы, үйреншікті сарын, өмірге қатынасы, бейнелер аумағы, идеялық бағыты, қалыптасқан көркемдік құралдары;

Әдеби процеске тән жалғастықты, жазу творчествосында халықтыңүлгілер мен өзіндік соны сипат-қасиеттердің бірлігін танытатын ұғым, қалыптасып, сұрыпталған көзқарас, түсініктер, көркемдік үлгі-өрнектер, тәсілдер.

Әдеби байланыс – ұлттықәдебиеттер арасындағы көркемдік дәстүрлер жалғастығы, ықпалдастығы. Әдеби байланыс нышандары жазушыныңқалыптасқан әдеби дәстүрлерге табан тіреуінің нәтижесінен, сондай-ақ тамырлас әдебиеттердің арасындағы типологиялыққұқсастықтан туындайды.

Әдеби байланыстыңүлкен бір саласы – ұлтаралық байланыс ертеден келе жатқан құбылыс санатына жатады. Бір халық ашқан көркемдік жаналық екінші бір халыққа игі ықпалын тигізеді. Антиқ дәуіріндегі Греция, қайта өрлеу кезіндегі Италия, классицизм тұсындағы Франция, орта ғасырлардағы парсы және түркіәдебиеттерөзара ықпалдастық ауқымында болды.

Ұлтаралықәдеби қарым-қатынастардың дамыған кезеңі – әлемдік ұлау, ықпалдастық мейлінше күшейген ХХ ғасырдың еңшісі, бұрынғы КСРО халықтары әдебиетіне тигізген игілері – тарихи шындық ретінде мойындалуға тиіс жайт.

Қазақәдебиеті тарихынан әдеби байланыстар ізін барласақ, алдымен Абай поэмалары: “Ескендір”, “Масғұт”, “Өзімніңәңгімесі” ойда орадады. Ораз Молланың “Шахнамасы”, Т.Ізтілеуовтің “Рүстем-Дастан”, Шәкәрімнің “Лейлі - Мәжнүн”, “Дубровский”, “Бораны”, Майлықожааның “Тотынамасы”, Молда Мұсаның “Мысалдары”, Мағжан Жұмабаевтың шығыс сарындарын өзек еткен дастандары, Ахмет Байтұрғыновтың Құрловтан, Пушкиннен, Лермонтовтан, Нахсоннан

еркін тәржімалаған өлеңдері— сан салпы, құнарлы әдеби тоғысу куәгерлері.

Бақылау сұрақтары:

1. Әдебиеттің, өнердің қоғамдық көрімімен байланысы қандай?
2. Әдеби дамудың тарихи сипатын түсіндір.
3. Әдеби дамудың заңдылықтары қандай?
4. Дәстүр мен жаңашылдық деген не? Оның әдеби процеспен арақатынасы қандай?

ХІ тақырып. Стиль. КӨРКЕМДІК ӘДІС. ӘДЕБИ БАҒЫТ, АҒЫМДАР

1. Көркемдік әдіс туралы түсінік, романтизм мен реализмнің ерекшеліктері.
2. Класицизм, сентиментализм ағымдарының тууы, өзіне тән ерекшеліктері.
3. Әдеби стиль жайлы ұғым. Стиль эволюциясы.

Стиль—әр суреткерге тән творчестволық ерекшелік, әр жазушының дара қасиеті, әдеби беті. Сондай-ақ, ол—жазушының өмір шындығын танып білу, сезіну қабілетін, бейнелеу шеберлігін, өзіндік суреткерлік тұлға-бітімін танытатын даралық, жазу мәнері, қолтаңбасы. Стиль жазушының өмірлік тәжірибесі негізінде, оның суреткерлік талантының табиғатына сәйкес қалыптасып дамиы. Яғни ол жазушының тақырыпты өзінше игеруі, өзінше ой толғап, өмірді бейнелеуі, басқата ұқсамайтын суреткерлік шеберлігі болып табылады. Сондай-ақ, стиль деп бір қаламгердің аралықтан шығармаларындағы идеялық бірлік, тақырыптық, тілдік ерекшеліктер мен образ жасау тәсілдерін айтамыз. Яғни ол—әр қаламгердің өзіне тән тіл мәнері, сөз қолдануы, сөйлем құрауы, сөзбен сурет салуы не баяндап беруі, сыр ағытуы не сезімді жеткізуі; әр жазушының бүкіл творчествосының бойынан көрінетін идеялық-көркемдік негізін (идея-тақырып-мінез-тіл) тек сол қаламгерге ғана тән ерекшелігі.

Әдеби ағым—бірнеше жазушыға тән творчестволық бірлік, әр алуан жазушының ортақ сипаты, әдеби бағыты, сондай-ақ әр қоғамдағы әр алуан жағдайлар тұғызатын әр дәуірдегі идеологиялық күрестің әдебиеттегі көрінісі. Ол белгілі бір қоғамдық жүйенің белгілі кезеңдегі саяси-әлеуметтік сипатына сәйкес туып, сонымен бірге дамып, бірге жоғалып отыратын тарихи категория болып табылады. Оның мынадай түрлері бар: классицизм, сентиментализм, натурализм, абстракционизм, символизм, футуризм т.б.

Әдеби әдіс—“...өмірді образбен бейнелеп, көркем шындық жасау жолы. Екінші сөзбен айтқанда, өмірдегі болмыс дүниесінен өнер дүниесін, яғни тұтас бір шығарма көлемінде көркем образдар жүйесін жасау жолы (акт, процесс, тәсіл...)”. (М.Қаратаев). Ол—суреткер творчествосы мен әкият шындықтың арақатысы, өмірдің өнерге, өнердің өмірге айналу жолы. Оны бір адамға ғана тән стиль де емес, бір қоғамға ғана сай ағым да емес, мұның екеуінен де әлдеқайда кеңірек деп түсіну қажет. Ол өнердің өзімен бірге туып, өнер арқауы-өмірдің өзімен бірге дамып, жетіліп келе жатқан табиғи, тұтас құбылыс, барлық адамдар мен қоғамдарға тән, өнер атаулының бәріне ортақ тұраулы һәм тұрақты, өнердің өзімен туып, бірге дамып келе жатқан табиғи құбылыс болып табылады. Бұл—шындықты шын мәніндегі суреткердің өз кезімен образды түрде тану жолы, содан соң, өзі таныған шындықты бар өнерін төге, бар шеберлігін сала, көркем жинақтап, өзгеше таныту жолы; өнер туындысында адам образын жасауға, сол арқылы шындықтың сырын образды түрде ашуға қажет өмір деректерін белгілі бір эстетикалық талғам биігінен талдаудың, қорытудың және жинақтаудың өзгеше принципі; өмір шындығын өнер шындығына айналыра саралап, белгілі бір қоғамдық идеал тұрғысынан қайта туызудың айрықша типі. Оның түрлері: романтизм мен реализм.

Әдеби ағым түрлері

Класицизм (латын *classicus*—үлгілі, өнегелі бағыт)—XVIII-дың аяқ жағында туып, XVIII-дың орта тұсына дейін өнер атаулының бәрінде, әсіресе Еуропа әдебиетінде орасан көнеріс алған жұртқа мәлім, латынның үлгілі, өнегелі бағыт деген ұғымды білдіретін сөзінен шыққан ағым. Ол Еуропа елдерінде абсолютизм дәуірінен кезде тұған. Негізгі тақырыбы—ежелгі грек әдебиетіндегі сияқты ел өмірінің елеулі ірі оқиғалары, негізгі кейіпкерлері корольдар, батырлар, патшалар, корольдар болып келеді. Жанрлары кәдімгі антик әдебиетіндегідей трагедия, комедия, батырлық поэма, желгебаз ода, тілі де сол көне әдебиеттегідей көтеріңкі пафос, шешен һәм көсем сөз рухындағы бояма диалогтар мен монологтар, күлдібадам ақыл-нақылдар, атам заманғы архаизмдерге толы әсіре айшықтар болып келеді. Ал образдары не мінез жасқалар, не іске алыссыз жамандар кейіпінде көрінетін, мазмұны мен пішіні бірлікке (уақыт, орын, оқиға) негізделген қатаң шартқа құрылады. Бұл—ен жақсы үлгілері патриотизм, ұлт мақтанышы, қоғам алдындағы борыш, асқақ мүдделер үшін айқас секілді асыл принциптер ұсынылғанмен, ұшы-қырыз шарттылығы мен жасандылығы әкият өмірден алшақтататын ағым.

Сентиментализм

(франц. *sentimentalisme* – сезімталдық) – XVIII-дың II жартысы мен XIX-дың бас кезінде ағылшын және басқа Еуропа халықтарының әдебиетінде кеңінен өрістеген ағым. Мұнда жеке адамның жан дүниесін, көңіл-күйін суреттеуге, отбасылық тұрмысты, күнделікті тіршілікті, ұсақ және орта буржуазия, көпөнершілер мен шаруалардың өмірін сипаттауға мән береді. Орыс әдебиетінде ең көрнектісі Н.М.Карамзин (“Бейшара Лиза” атты повесі). Әдеби ағымның бұл түрі XVIII-дың орта тұсында өмірдегі абсолютизммен күрес идеясынан туып, өнердегі классицизмді ауыстыратын өз кезіндегі тың ағым болып табылады.

Натурализм (латын. *Natura* – табиғат) – өмір құбылыстарын табиғи калпында айтып, баяндауды мақсат ететін бейнелеу тәсілі, XIX ғасырдың II жартысында батыс еуропа әдебиетінде пайда болған ағым. Ол өмірді тексеріске, зерттеуге салмай, бар көрген-білгенді тек тәптіштеп айтып беретін, бір затты не адамды суреттегенде оны нақалып-бейнесін, не қимылын жеріне жеткізе, майда-шүйде елусіз бөлшектеріне дейін қалдырмай жеткізуді мақсат етеді. Себебі, қоғамдық, әлеуметтік құбылыстарға бейтарап қарайтын өмірдегі, тұрмыстағы жайлардың бәрі адамның биологиялық бітіміне, жаратылысына байланысты деп ұтады. Ол – адам кейіпін, ісін, мал-жануарлар қимылын, айнала табиғат көрінісін қаз-қалпында суреттеу арқылы көбіне анайылыққа, тұрпайылыққа бой ұратын, қара дүрсін, жалпаң баяндау арқылы эстетикалық қасиетінен айрылатын әдеби ағымның бір түрі. Француз әдебиетіне Эмиль Золя енгізіп, оның шығармаларында ұтымды жақтары көбірек көрінген кейінірек шығарманың негізгі оқиға желісіне қатысы жоқ жайлар айтылып, осыл жақтары бой көрсеткен ағым.

“Натурализм” мектебі – қоғам өмірінің тереңқалтарыс, бұттарыс-тарына дейін зерттеп жазу қажет деп санатан И.В.Гоголь бастаған орыс жазушылары реализмінің бір көрінісі ретінде енгізген, яғни XIX ғасырдың 40-50 жылдарында пайда болған әдеби ағым. Н.В.Гоголь (“Өлі жандар”), Ф.М.Достоевский (“Бейшаралар”), И.С.Тургенев (“Аншын әңгімелері”) шығармаларында көрініс тапқан. Оның басты идеялогы В.Белинский болған, өкілдері Ресейдің XIX-ға дағы “Отечественные записки”, “Современник” журналдары төңірегіне топташқан.

Абстракционизм (латын. *Abstrasio* – ауа жайылу) – дүниежүзілік сөз өнерінде, әсіресе кескін өнері мен мүсін өнерінде XX ғасырдың бас жартында пайда болған ағым, бірыңғай жадағай пішінділіктің асқынған түрі. Ол өнер өмірдің емес, көңілдің ғана көрінісі, объективті емес,

субъективті нәрсе, затты емес, дерексіз, нақты емес, мүсінісіз, сондықтан ойда не келсе, соны кескінісіз көрсету керек деп есептейтін ағым болып табылады. Яғни бұл – өнердегі мазмұн деген ұғымнан ашақтап, жалпаң пішінді қуалап кетушілік. Өкілдері: Америка жазушылары Стюард Девис, Чарльз Ховард, Крауфорд, Ратнер, Моррис.

Түршілік (формализм) – әдебиет пен өнердегі көркем түрге ерекше, шешуші мән беретін ағым. Ол жазушылардың қоғамдық күрестен, идеялық талас тартыстан бойын аулақұстап, “таза” көркемдікті уағыздайды. Ол өз алдына шығарманың құрылысына, сөздік кестесіне, ырғақтық жүйесіне, дыбыстардың әуезділігіне т.б. назар аудару арқылы суреткеріңк шеберлікті шыңдау мақсатын қояды. Сонымен бірге бұл әдебиеттің танымдық, тәрбиелік жағына тиісті назар аудармай, кейде дыбыс қуалау, үйлес сөздерді тізбектеу секілді бірыңғай пішіншілікке жол беру немесе шынайы көркемдік жаңалықтың өмір шындығын терең түсініп, сезінуден туатындығын, сондай-ақ шығарма мазмұнын, оның идеялық байлығын, мазмұн мен түрдің бірлігін ескермейтін ағым болып саналады.

Футуризм (латын. *Futurum* – болашақ) – жаңды әңгіменің орнына, тоникалықкөлемдерге фонетикалық ырғақтарға ден қоятын, дара диалектикалық бейнелі сөздер жасауға ұмтылатын, өлең графикасыныңөзіне эксперимент жасаумен айналысатын ағым. XX ғасырдың басында еуропалық елдерде, әсіресе Италия мен Ресейде кең тараған авангардистік ағымдардың бірі болып саналады. Ерекшелігі: әдеби творчествоны табиғатқа жалпаң еліктеу емес, керісінше сол табиғаттың жалғасы, сонда табиғаттыңөзі адамның ерік күшінің арқасында болашақтағы мүлде жаңа “төмір дүниені” туыратынын сезіну деп санайды. Сондай-ақ шығармалары күрделі семантикалық және композициялық “ауытқулармен” ерекшеленетін, трагедиялық және комедиялық лиризмінөзара контраст-тары көзге ұрып тұратын ағым болып саналады. Өкілдері: орыс акындары Маяковский, Хлебников, Крученых, Лившин, Северянин, Пастернак.

Әдеби әдістер

Романтизм (роман деген сөзден шыққан) – әдебиеттегі өмірдің жарқын, жағымды жақтарын көбірек алып, көтере суреттейтін көркемдік әдіс. Оның негізінде қиялылық, ерекше көңіл аударарлық оқиғалар, сирек кездесетін арманышыл кейіпкер, көтеріңкі леп сарын т.б. жатады. Романтизмді өз кезіндегі қоғамдық тәртіпті қайылау, оған наразылық білдіру, сын көзімен қарау ниетінен туып, өз заманының ең озық идеялары жарқын көрініс табатын әдеби ағым мен әдіс десек те

болады. М.Жұмабаевтың “Батыр Баян” дастанына негіз болған да осы әдіс.

Реализм (латын.*Realis*-заттылық, шындылық) – әдебиет пен өнерде кеңкірап жайған, өмір құбылыстарын бар калпында нақтылық сипат белгілерін сақтай отырып, жинақтап, тұжырымдап, шыншылдықпен бейнелеуді мақсат ететін көркемдік әдіс. Реализм деп деталдар шыншылдығы мен ...типтік жағдайда типтік характер жасауды айтамыз. Ол өмір құбылыстарын, манызды қоғамдықмәселелерді, тұрмыстағы сан алуан жайларды мейлінше кеңкіраптып, әлеуметтік өмір кайшылықтарын терең ашып көрсетеді. Сондықтан мұнда өмірде болатын, үнемі кездесетін нақтылы жай-жағдайлар, адамның іс-арекеттерін бейнелеу басты міндет болып табылады. Әдістің бұл түрі өмірдегі типтік жағдайларды кеңінен қамтып, қай құбылыстың болыын даралық белгілерін де, жинақталған көптеген құбылыстарға ортақ сипаттарын да нанымды суреттеп, нағыз типтік дәрежедегі көркем образдар, бейне-тұлғалар жасайды. Орыс әдебиетінде Пушкин творчествосы арқылы биік дәрежеге көтерілген, оның “Евгений Онегин”, “Капитан кызы” романдары, көптеген лирикалықөлеңдері осы әдісті орнықтырған, онан әрі И.А.Гончаров, И.С.Тургенев, Л.Толстой, А.П. Чехов шығармаларындағы кеңеріс алған. Қазақәдебиетінде Абай поэзиясы арқылы жоғары сатыға көтерілген, оған жалғас қазақәдебиетінің ірі өкілдері Ш.Құдайбердіиев, М.Дулатов т.б. шығармашылығында өркендеп, дами түскен.

Реализмнің түрлері

Сыншыл реализм – әдебиеттіңәділеттік жолындағы күреспен байланысуының күшеюі нәтижесінде туған, еңбекші қауымныңәлеуметтік теңсіздікке наразылығын көрсететін көркемдік әдіс. Ол өмірді шыншыл-дықпен бейнелеп, адамдардың тағдырын, олардың типтік бейнесін, типтік жағдайда көрсете отырып, қоғамдықөмірдегі кайшылықтарды, кемшіліктерді қатты сынға алады. Қоғамдықөмірдің көлеңкелі жақтарын ашып көрсетуге ұмтылу басым болатын Достоевский, Чехов, Толстой т.б. классиктер творчествосында айқын танылған. Орыс классиктерінің дәстүрлерін өнеге тұтқан Абай творчествосында берік орын алған. XX ғасыр басындағы әдебиетте А.Байтұрсынов, М.Дулатов, С.Торайғыров творчествосында өрісті арна болған.

Социалистік реализм – өмірді шыншылдықпен, тарихи нақтылықпен, революциялық даму тұрғысында бейнелеуді талап ететін кеңес дәуірі әдебиетінің көркемдік әдісі. Ол әдебиет пен өнерді ресми

идеологияға бағындыруға, әдеби процеске жоғарыдан нұсқау беріп, саясатқа тәуелді етуге, таптық принциптерді бұлжымас қағидаға айналдыруға жол ашқандығымен ерекшеленеді. Ол кейбір етек алған творчестволықөмір құбылыстарын уақыт ынтайына қарай түсінуге, өз кезінде өтімді көрінген жеңіл көркемдік шешім табуға, ұмтылуға итермелейді. Реализмнің бұл түрі жазушы шығармашылығын қоғамдық, саяси идеяларды уағыздаудағы белсенділігіне қарап бағалайды, сондай-ақ әдебиеттегі ұраншылдық, жалпылама идеяларды қайталаушылықболып табылады. Бұл – еңбекші халықты коммунистік идеялар рухында тәрбиелеу мақсатын алға қойған, социализмніңәлеуметтік-саяси, философиялық, эстетикалық идеяларын уағыздайтын әдеби әдіс. Алғашқы туындылары М. Горькийдің “Ана” романы мен “Жаулар” пьесасы Қазан төңкерісінен кейін Маяковский, Серафимович, Д.Бедный т.б. шығармашылықтарында кең көрінген.

Бақылау сұрақтары:

1. Көркемдік әдіс деген не? Оның романтизм, реализм деген түрлеріне сипаттама бер.
2. Әдеби әдіс пен әдеби ағымның арақатынасы қандай?
3. Классцизм мен сентиментализмніңөзгешелігі мен айырмашылығы неде?
4. Әдеби стиль деген не? Көркемдік әдіс, бағыт, ағымның стильге әсер ықпалы қандай? Жазушы стилініңкалыптасу кезеңдері жайлы не айтуға болады?

**Әдебиеттану негіздері пәні бойынша лекция және семинар
тақырыптарды меңгеру үшін тест сұрақтары**

- 1. Әдебиет сөзі қай тілден алынған?**
 1. араб тілі.
 2. грек тілі.
 3. парсы тілі.
 4. латын тілі.
- 2. Арнау неше түрге бөлінеді?**
 1. 4
 2. 3
 3. 5
 4. 2.
- 3. «Синекдох» дегеніміз не?**
 1. бүтіннің орнына бөлшекті, бөлшектің орнына бүтінді.
 2. алмастырып атау.
 3. үлкейтіп көрсету.
 4. кішірейтіп көрсету.
- 4. Гипербола дегеніміз не?**
 1. үлкейтіп көрсету.
 2. салыстырып суреттеу.
 3. кішірейтіп көрсету.
 4. суреттеу.
- 5. Портрет дегеніміз не?**
 1. сыртқы көрінісін суреттеу.
 2. мінез-құлық.
 3. жалпы суреттеу.
 4. бір адамды суреттеу.
- 6. Образ жалпы неше түрге бөлінеді?**
 1. 10
 2. 8
 3. 7
 4. 5.
- 7. Сатиралық образ қандай образ?**
 1. ұнамсыз.
 2. ұнамды.
 3. күлкілі.
 4. геройлық.
- 8. Ер Тарғын жырындағы бас кейіпкерлер?**
 1. Ер Тарғын, Ақ жүніс.

2. Ер Тарғын, Қартқожа.
 3. Ер Тарғын, Ханзада хан.
 4. Ханзада хан, Ақ жүніс.
- 9. Фигура неше түрге бөлінеді?**
 1. 6
 2. 4
 3. 8
 4. 2.
 - 10. «Диалог» дегеніміз не?**
 1. Екі адамның сөйлесуі.
 2. Бір адамның жоқпарлы сөйлеуі.
 3. Жалпы адамдардың сөйлеуі.
 4. Жеке адам сөйлеуі.
 - 11. Ж.Жабаевтың жасап өткен жылдары?**
 1. 1846-1945
 2. 1845-1904
 3. 1835-1938
 4. 1846-1904.
 - 12. Ақ киімді денелі ақ сақалды,
Соқыр-мылқау танымас тірі жасанды.
Үсті-басы ақ қырау түсі суық,
Басқан жері сәйкесіріп келіп қалды.** Абайдың осы өлеңі тропаның
қай түріне жатады.
 1. кейіптеу.
 2. теңеу.
 3. метонимия.
 4. метафора.
 - 13. Балалық өтті білдің бе?
Жігіттікке келдің бе?
Жігіттік өтті білдің бе?
Қарлықке көңіл бе?** Бұл өлең арнаулың қай түріне жатады?
 1. Риторикалық сұрай арнау.
 2. жарлай арнау.
 3. зарлай арнау.
 4. сұрау арнау.
 - 14. Әдебиеттану ғылымы неше салаға бөлінеді?**
 1. 3
 2. 2
 3. 4
 4. 6.

15. Казактын кoe байтeрeтi кiмдeр?

1. Абай мен Жамбыл.
2. Абай мен Ахмет.
3. Жамбыл мен Сабит.
4. Жамбыл мен Ғабит.

16. Толғау неше түрге бөлінеді?

1. 6
2. 3
3. 4
4. 5.

17. Алыстан сермен,

Жүректен тербей,

Шымырлап бойға жайылған

Қиядан шарып

Қисынын тауып

Тағынын жемін қайырган. Осы өлең қайсы ұйқас түріне жатады?

1. егіз ұйқас.
2. кара өлең.
3. аралас ұйқас.
4. шалыс ұйқас.

18. Пейзаж дегеніміз не?

1. табиғат көрінісін суреттеу.
2. адамның сыртқы көрінісін суреттеу.
3. салыстыра суреттеу.
4. алмастырып суреттеу.

19. Қыз Жібек жырындағы ұнамды кейіпкерлер?

1. Төлеген, Жібек, Сансызбай.
2. Сансызбай, Қорен, Бекежан.
3. Қыз Жібек, Қорен, Бекежан.
4. Қорен, Бекежан, Сансызбай.

20. Шаң шығарма жолдағы

Тынсына алмас жаспырақ,

Тынығарсың сен — дағы,

Сабыр қылсаң аздырақ. Осы өлең қай ұйқас түріне жазылған?

1. шалыс ұйқас.
2. аралас ұйқас.
3. егіз ұйқас.
4. кара өлең.

21. Жырларда кездесетін негізгі батырлар жыры мен лиро-21. Әдебиет деген сөз қайсы тілден алынған және не деген мағынаны білдіреді?

1. араб тілінен мағынасы адаб.
2. парсы тілінен, мағынасы тіл.
3. латын тілінен, мағынасы ақыл.
4. дұрыс жауап берілмеген.

22. Өлең мен жырды мақамына жеткізіп, адамға әсерлі етіп жеткізетін өнер иесі?

1. әнші.
2. жыршы.
3. күйші.
4. қобызшы

23. Тектік түріне қарай образдар неше түрге бөлінеді?

1. 3
2. 5
3. 4
4. 2.

24. Көркем сөздің тысқарғы түрісі, тысқары оқиғата айтылатын сөз өнері?

1. әуезе.
2. толғау.
3. айтыс.
4. дарынды сөз.

25. Ойламалдау дегеніміз не?

1. көңіл ырза болмағандағы шығатын толғаулар ой қиял қатысып шығатын сөз.
2. көңіл күйдің зарын, күйінші мен сүйінші.
3. ақындықтан шыққан сөз.
4. дұрыс жауап жоқ.

26. Стиль деген сөз қайсы тілден алынған?

1. грек.
2. казак.
3. парсы.
4. араб.

27. Көркемдік әдіс тұрғысынан образдың түрлері?

1. романтикалық, реалистік.
2. эпикалық, лирикалық.
3. драмалық, трагедиялық.
4. сатиралық, геройлық.

28. Әдебиеттегі адам бейнесінің ең сымбатты, шынайы түрі?

1. реалистік образ.
2. романтикалық образ.
3. эпикалық образ.
4. драмалық образ.

29. «Силлобо» деген сөз қайсы тілден алынған?

1. грек.
2. араб.
3. парсы.
4. қазақ..

30. Ұйқастың неше түрлері бар?

1. 8
2. 4
3. 5
4. 6.

31. Әдебиет неше текке бөлінеді?

1. 3
2. 4
3. 5
4. 6.

32. Эпостық ұйқастың түрі?

1. шұғыртпалы ұйқас.
2. шалыс ұйқас.
3. егіз ұйқас.
4. қара өлең ұйқасы.

33. Арнаудың неше түрі бар?

1. 4
2. 2
3. 6
4. 5.

34. Композиция деген сөздің қазақша баламасы не?

1. құрастыру.
2. түр.
3. идея.
4. образ.

35. Эпитеттің неше түрі бар?

1. 2
2. 3
3. 5
4. 6.

36. Бүтінінің орнына бөлшекті, бөлшектің орны бүтінді қою не деп аталады?

1. синекдоха.
2. метафора.
3. метонимия.
4. фигура.

37. Фигураның неше түрі бар?

1. 6
2. 7
3. 8
4. 9.

38. Параллелизмнің неше түрі бар?

1. 2
2. 4
3. 6
4. 8.

39. «Қамбар батыр» жырындағы геройлық образдағы кейіпкер?

1. Қамбар.
2. Назым.
3. Қарлығаш.
4. Гүлбаршын.

40. Мағына жағынан бір-біріне қарсы аралары алшақ, жатқан екі нәрсені бетпе-бет қоюды не деп атайды?

1. жектестіру.
2. инверсия.
3. эпифора.
4. қайталау.

41. Оқыған білер ар сөзді,

Надандай болмас ақ көзді.

Білер қайдағы жар кезді,- ұйқастың қай түрі

1. қара өлең ұйқасы.
2. егіз ұйқас.
3. шалыс ұйқас.
4. шұғыртпалы ұйқас.

42. «Ақ бас шалым», «Басың нешеу»- тропаның қайсы түрі.

1. метафора.
2. синекдоха.
3. метонимия.
4. символ.

43. Шығарманың құрылысының негізгі элементтері.

1. 5
2. 6
3. 2
4. 4.

44. Анық арық - арлайтынның өмірде

Сенің зарың – зарлайтынның өмірде.

Сен жылдасаң көзден жасым тамшылар,

Сен қуансаң қайғы – жерім ашылар. Қайталаудың қайсы түрі?

1. анафора.
2. эпифора.
3. еспе қайталау.
4. жауап жоқ.

45. Қара өлең құрдымы неше буынан тұрады?

1. 11
2. 12
3. 14
4. 15.

46. Образ әдебиетте негізінен неше түрде қолданылады?

1. 2
2. 3
3. 4
4. 1.

47. Сюжет дегеніміз не?

1. шығармадағы адамдардың бір-бірімен, байланыс, қарым-қатынасы.
2. жеке адамның сыртқы пішіні, мінез құлық тәрбиесі.
3. адамның бір-бірімен қарым қатынас жасамауы.
4. барлығы дұрыс

48. Мінездеу дегеніміз не?

1. Жазушы шығармаға қатысушылардың ішкі портретін – мінез – құлығын

дүниеге көзқарасын суреттейді.

2. Сыртқы портретін
3. Адамның ой – арманын.
4. Адамның көңіл – күйін суреттеу.

49. Монолог сөзі қайсы тілден алынған?

1. Грек
2. Араб
3. Парсы
4. Түрік

50. Неологизм дегеніміз не?

1. Тілімізде көркем шығарамаларда бұрын болған жана сөздер
2. Революциялық саяси сөздер.
3. Көнерген сөздер.
4. Тура жауап жоқ.

51. Тропа дегеніміз грек тілінен алынып, қандай мағына береді?

1. Бұрылыс, бұрма
2. Ажуа, келеке
3. Дене, кинау
4. Үлжейту, дамыту.

52. Синекдоха дегеніміз не?

1. Бөлшекті бүтінге бүтінді бөлшекке айландыру.
2. Аламастырып атау.
3. Бейнелеу, белгілеу.
4. Бір нәрсені екінші бір нәрсеге қойып айту.

53. Фигура қайсы тілден алынған болып «образ түр» деген мағынаны білдіреді.

1. Латын.
2. Грек
3. Парсы
4. Араб.

54. Фигура неше түрге бөлінеді?

1. 6
2. 7
3. 5
4. 8

55. Қайталау дегеніміз не ?

1. Нәрсенің ісіне не өзіне назар салдыру үшін сөзді не сөйлемді қайта – қайта айтуды айтамыз
2. Нәрсені өзіне назар салдыру.
3. Сөйлемді бір рет қайталау.
4. барлық жауап дұрыс.

56. Инверсия дегеніміз не?

1. Орын алмастыру
2. Қарама – қарсылық.
3. Дамыту.
4. Күшейте түсу.

57. «Жасымда ғылым бар деп ескердім» қандай өлең түрі

1. Қара өлең
2. Дирика
3. Ән өлең

4 Жыр.

58. Паралелизм дегеніміз не?

1. Қатар жүруші
2. Қарама – қарсы жүруші
3. Сөз көлемінің өлшемі
4. Мәнді сөздер.

59. Эпос не?

1. Көркем әдебиеттің негізгі жанры
2. Көркем әдебиеттегі сюжет
3. Көркем әдебиеттің үшінші тегі
4. Көркем әдебиеттегі жанрдың ең жоғары түрі.

60. Драма «грек» тілінен алынған болып қандай мағына береді?

1. Қимыл
2. Қосылды
3. Әңгіме
4. Іс - әрекет.

61. Поэма грек тілінен алынғанда қандай мағына береді?

1. Туынды
2. Қимыл
3. Бағыт
4. Ерекшелік.

62. Ритм деген сөз қайсы тілден алынған?

1. грек
2. араб
3. парсы
4. латын.

63. Екінші буындары сөздің бәрінде де не көбінесе бірыңғай баста не аяқта

келетін өлең құрылымы не деп аталады?

1. Силлабикалық өлең құрылысы
2. Тоникалық өлең құрылысы.
3. Метрикалық өлең құрылысы.
4. Шұмақ өлең құрылысы.

64. «Литота» деген сөздің қазақша баламасы

1. Қарапайымдық
2. Кішірейту
3. Салыстыру
4. Үлкейту

65. «Ирония» деген сөз қайсы тілден алынған, мағынасы не?

1. грекше – мағынасы ажуа, келеке

106

2. арабша – мағынасы салыстыру

3. парсы - мағынасы пернелеу.

4. латын – меңзеу

66. Жексе адамға тән мінез не деп аталады?

1. образ
2. тип.
3. түр
4. кейіпкер.

67. Образ деген сөз әдебиетте негізінде неше түрде қолданылған?

1. 2
2. 4
3. 5
4. 7

68. Драмалық шығармалардың негізгі құралы немесе екі не бірнеше адамдардың кезектесіп сөйлесуі не деп аталады?

1. Диалог
2. монолог
3. сюжет
4. дұрыс жауап жоқ

69. Жеті толған сары түйе,

Азасқан кімге танырдың?

Қара толған ақын қой,

Ай көке кімге танырдың? Арнауың қайсы түріне кіреді?

1. Сұрай арнау
2. жарлай арнау
3. зарлай арнау
4. риторикалық сұрай арнау.

70. Портрет қай қатарда дұрыс көрсетілген?

1. Кейіпкерлердің кескін келбетін, пішінін тұлғасын суреттеу
2. Оның образы
3. Кейіпкер түскен суреті
4. Дұрыс жауап жоқ

71. Садағиша сары жібін салдырған

Садағишаның кірісін

Сары алтыңға салдырған

Терең көзін ойдырған.

Сұр жебелі озына

Тауықтың жүнін қандырған

Мандайын сары сусар бөрік басқан

107

Жарырына күйеген жүнді оқ шанышқан. Осыдан Исатайды қалай суреттеген?

1. портрет
2. мінездеу
3. литота
4. сарказм

72. Кейде наң кейде пінделуу орныменен

Кейде елеусіз кейде ынтық формыменен

От жанындай жасуанкер құбымынен. Осы өлең шумарғы қайсы образдың

жасалу жолына жатады?

1. мінездеу
2. Литота
3. Портрет
4. теңеу

73. Көркем әңгіме, роман поэмаларды негізгі оқиға басталмастан бұрын сол әңгіменің тууына себеб болған жағдайларды түсіндіруді не дейміз?

1. Экспозиция
2. байланыс
3. сюжет
4. композиция

74. Параллелизм неше түрге бөлінеді?

- 1.-2
- 2.-5
3. 6
- 4.-4

75. Композицияның негізгі элементтері нешеу?

1. 5
2. 7
3. 2
4. 6

76. Шығарма аяқталуға жақындағанда сала-сала болып таралып кеткен оқиғалар қоянлапын күшейе түсуі не деп аталады?

1. Шарықтау шегі
2. Шинелесу
3. шешуші
4. Кульминация

77. Жазды күн шілде болғанда

Көк орай шілзін бәйшешек

Ұзарып өсіп толғанда

Күркіреп жатқан өзінде

Көшіп ауыл қонғанда. Жоғарыда келтірілген үзінді суреттеудің қай түріне жатады?

1. Пейзаж
2. Пролог
3. Эпипог
4. Баяндау

78. Әдебиеттану ғылымы неше салаға бөлінеді?

1. 3
2. 4
3. 2
4. 5

79. Әдебиет қай тілден алынған?

1. Араб
2. казак
3. парсы
4. латын

80. Тақырып дегеніміз не?

1. Сан, ой, сан алуан пікірлердің ішінен біреуін негізгі ойының қазығы етеді сол тақырып болып саналады?
2. шығарманың ішіндегі жері
3. шығармадағы кейіпкердің аты кім?
4. дұрыс жауап жоқ

81. Әдебиет теориясы туралы ең алғаш пікір айтқан кім?

1. Аристотель
2. Толстой.
3. Горький
4. Некрасов

82. Образдың неше түрі бар?

1. 6
2. 3
3. 5
4. 2

82. Образ сөзі қазақша қалай айтылады?

1. Түр
2. тип
3. кейіпкер
4. роль

83. Композиция кандай мағынаны білдіреді?

1. Құрастыру
2. Жасау жолдары.
3. Оқиғаның дамуы
4. Шарықтау шегі

84. Сюжет дегеніміз не?

1. шығармадағы адамдардың бір-бірімен байланысы, қарым-қатынасы, оқиғаның дамуы
2. шығарманы жақсы не нашар шығарма деп баға беруді сюжет деп атайды
3. шығарманың шарықтау шегі
4. шигеленісу

85. Сарказм дегеніміз не?

1. Айыпты тікелей ашық айтып суреттеу.
2. Заттарды теңеу
3. Синтаксистік параллелизм
4. сөз тастап кету

86. Кейптеу дегеніміз не?

1. Жансызды жанды етіп суреттеу
2. Келекелеу
3. Сөздердің қайталанып келуі
4. заттардың ұқсастығын көрсету

87. Образдың неше түрі бар?

1. 6
2. 3
3. 5
4. 2

88. Ирония дегеніміз не?

1. Сырт көрінісін мадақтау, ішкі мағынасын келекелеу
2. ауыстырып алу
3. шығарманың байланысы
4. мінездеу

89. Эллипсстің қызметі?

1. Арнайы сөз тастап кету
2. Сюжеттегі байланыс
3. Табиғат көрінісі
4. шумак түрі

90. Қайсы жырыда Қодар бейнесі ұнамсыз кейіпкер?

1. Қозы Көрпеш — Баян Сұлу
2. Алпамыс батыр

3. Камбар батыр

4. Қызжібек

91. Лиро – эпос жырындағы Қыз Жібек пен Төлеген жырында

Төлегенді қай образ түріне жатқызуға болады?

1. Трагедиялық образ
2. Юморлық образ
3. Сатиралық образ
4. Фантастикалық образ

92. Өлең ұйқасының, ұйқастық 1 жол мен 3 жол, 2 жол мен 4 жолы

1. шалыс ұйқас
2. кара өлең ұйқас
3. егіз ұйқас
4. аралас келетін ұйқас

93. Ата – анаға көз қуаныш

Алдың алған некесі

Көкірегіне көп жұбаныш

Гүлденін ой өлкесі

Еркелік кемші не бітші? Осы мысал қай өлең ұйқас түріне жатады?

1. аралас келетін ұйқас
2. негіз ұйқас
3. шұбыртпалы ұйқас
4. кара өлең ұйқас

94. Эпитет сөзі қай тілден алынған, мағынасы нені білдіреді?

1. грек тілінен қосымша дегенді білдіреді?
2. араб тілінен қосымша деген білдіреді
3. парсы тілінен алынған
4. қазақ тілінен алынған

95. Эпитеттің неше түрі бар?

1. 2
2. 6
3. 5
4. 4

96. Қылыштың сөйлейін

Қысырдың қызыл тайындай

Жылтылдатып сөйлейін

Жігіттің аққан майындай. Суреттеудің қай түрі?

1. теңеу
2. эпитет

3. символ
4. метафора

97. «Жұндыз жымындады», «күн күлді», «Абайды оқыдым»

Осылар тәрізді сөз қолданыстарын не деп атаймыз?

1. тропа және ауыстыру мағынасында қолданылатын сөз
2. фигура
3. параллелизм
4. өлең ұйқас

98. Литота дегеніміз не?

1. өз қалпынан тым кішірейтіп суреттеу
2. үлкейтіп көрсету
3. ұқсас жақтарын салыстыру
4. мінездердің бір түрі

99. Метафора қай тілден алынған?

1. грекше
2. орысша
3. парсы
4. қазақша

100. Ұйқастың неше түрі бар?

1. 8
2. 9
3. 6
4. 5

101. Бойы бұлаң

Сөзі Жылмаң

Кімді көрсем, мен сонан

Қапты састым

Тұра қаштым жылма-жан. Ұйқастың қай түріне кіреді?

1. егіз ұйқас
2. шалыс ұйқас
3. ерікті ұйқас
4. кезекті ұйқас

102. Сатиралық лирика қай тілден алынған қандай мағына білдіреді?

1. грекше қосынды
2. грекше мұң
3. грекше ән – жыр
4. грекше күлкі - ән

103. Шендестіру дегеніміз не?

1. қарама-қарсы қою

2. біртіндеп күшейте түсу

3. орын ауыстыру
4. алып жүру

104. Романның қазақша баламасы не?

1. ұлы әңгіме
2. қысқа әңгіме
3. мысал
4. оқиға

105. Ойламалдау дегеніміз не?

1. мұңды толғау
2. ұлы әңгіме
3. ішкі сөйлеу
4. кіші оқиғалар

106. Толғаудың неше түрі бар?

1. 6
2. 7
3. 5
4. 3

107. Ойламалдаудың неше түрі бар?

1. 3
2. 6
3. 2
4. 5

108. Оқыған білер әр сөзді

Надандай болмас ақ көзді

Надан жөндіге жән келмес

Білер қайдағы шаркөзді. Бұл ұйқастың қай түріне кіреді?

1. қара өлең
2. ерікті
3. шалыс
4. егіз

24. Жаңд және шеберлік Алматы "Ғылым" 1068

24. Жанр және шеберлік. Алматы, “Ғылым”, 1968.
25. Жұмалиев К. Әдебиет теориясы. Алматы, “Мектеп”, 1970.
26. Жұмалиев К. Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі. Алматы, 1948.
27. Жұмалиев К. Стиль – өнер ерекшелігі. Алматы, 1966.
28. Кенжебаев Б. Қазақеленінің құрылысы. Алматы, 1953.
29. Кабдолов З. Екі алып туралы екі ауыз сөз // Жебе. Әдеби толғауыстар мен талдаулар. Алматы, “Жазушы”, 1977.
30. Кабдолов З. Сөз өнері. Алматы, “Санат”, 1992.
31. Кабдолов З. Жанр сыры (ғылыми-сын пікірлер). Алматы, 1964.
32. Қаратаев М. Поэзиядағы дәстүр мен жанашылық. // Эпосстан эпиграфқа. Әдеби сын зерттеулер. Алматы, “Жазушы”, 1969.
33. Қирабаев С. Ұлы сыншы және революционер-демократ // Шындық және шығарма. Алматы, 1981.
34. Лизунова Е. В. Современный казахский роман. Алматы, 1964.
35. Негімов С. Әленерімі. Алматы, “Ғылым”, 1980.
36. Нұрқатов А. Абайдың ақындық дәстүрі. Алматы, 1966.
37. Овсянников М. Ф., Смирнова Э. В. Очерки истории эстетических учений. Москва, 1963.
38. Стиль сыры. Жинақ. Алматы, “Ғылым”, 1974.
39. Сучков Б. Л. Исторические судьбы реализма. Размышление о творческом методе. Москва, “Советский писатель”, 1967.
40. Тәжібаев Ә. Өмір және поэзия. Алматы, 1960.
41. Тимофеев А. И. Теория литературы. Москва, 1976.
42. Фридляндер Г. М. Лессинг. Москва, Гослитиздат, 1957.
43. Хамраев М. К. Основы торкского стихосложения. Алматы, 1963.
44. Хасенов М. Ұнамды образ және типтендіру. Алматы, “Ғылым”, 1968.
45. Чернышевский Н. Г. Әдеби сын макалалары. Алматы, 1950.

Ш.Ботирова, Ж.Байзақов

ӘДБИЕТТАНУ НЕГІЗДЕРІ

(оқу қолданба)

Редакторы: Х.Тахиров

Техникалық редакторы: С.Меликузиев

Корректор: М.Юнусова

Беттеуші: А.Зиямухамедов

Баспа лицензиясы: №2044

Пішімі 60x84 1/16 гарнитурасы Кеглі 12

Офсеттік әдіспен басылды. Шартты баспа табағы 7,25.

Таралымы 100. Таспырыс №640585

"Book trade 2022" ӨШҚ дабасылды.